A Marxizmus
Leninizmus
Klasszikusainak
Kiskönyvtára

LENIN

Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka

10

LENIN

AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKA

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

10.

LENIN

AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1981

ISBN 963 09 1817 X
ISSN 0324 7090

(3287)

AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKA[1]

(NÉPSZERŰ TANULMÁNY)

ELŐSZÓ

A füzetet, amelyet ezennel az olvasó figyelmébe ajánlok, 1916 tavaszán Zürichben írtam. Az ottani munkakörülmények között természetesen egy s más nem állt rendelkezésemre a francia és az angol irodalomból, de kiváltképpen az orosz irodalomból. Az imperializmussal foglalkozó legfontosabb angol munkát, J. A. Hobson könyvét viszont használtam azzal a figyelemmel, amelyet e munka meggyőződésem szerint megérdemel.

A brosúrát a cári cenzúrával számolva írtam. Ezért kénytelen voltam nemcsak a legszigorúbban kizárólag elméleti – különösen közgazdasági – elemzésre szorítkozni, hanem azt a néhány, elengedhetetlennek látszó, politikai jellegű megjegyzést is a legnagyobb óvatossággal, célzások formájában kellett megfogalmaznom, azon az ezópusi – átkozott ezópusi – nyelven, amelyre a cárizmus minden forradalmárt rákényszerített, aki „legális" mű megírására ragadott tollat.

Nehezére esik az embernek ma, a szabadság napjaiban, a brosúrának ezeket a cenzúrára való tekintettel eltorzított, megnyomorított, harapófogóba szorított helyeit újra elolvasni. Arról, hogy az imperializmus a szocialista forradalom előestéje, arról, hogy a szociálsovinizmus (szavakban szocializmus, tettekben sovinizmus) a szocializmus teljes elárulása, teljes átállás a burzsoázia oldalára, hogy a munkásmozgalomnak ez a kettészakadása az imperializmus objektív viszonyaival függ össze stb. – minderről „rabszolgai" nyelven kellett szól-

nom, s kénytelen vagyok a kérdés iránt érdeklődő olvasót az 1914–1917-es években külföldön írott cikkeim hamarosan megjelenő új kiadásához utalni. Külön ki kell emelnem egy helyet a 119–120. oldalról*: hogy a cenzúrát kiálló formában megmagyarázhassam az olvasónak, milyen szemérmetlenül hazudnak a tőkések és a hozzájuk átpártolt szociálsoviniszták (akik ellen Kautsky olyan következetlenül harcol) az annexiók kérdésében, milyen szemérmetlenül *takargatják saját* tőkéseik annexióit, példaképpen... Japánt voltam kénytelen felhozni! A figyelmes olvasó könnyen helyettesíti majd Japánt Oroszországgal, Koreát pedig Finnországgal, Lengyelországgal, Kurlanddal, Ukrajnával, Hivával, Buharával, Észtországgal és a többi nem nagyorosz lakta területtel.

Remélni szeretném, hogy brosúrám elősegíti a tájékozódást abban az alapvető gazdasági kérdésben, amelynek tanulmányozása nélkül semmit sem lehet megérteni a mai háború és a mai politika értékeléséből, nevezetesen: az imperializmus gazdasági lényegének kérdésében.

A szerző

Petrográd, 1917. április 26.

* Lásd ebben a kötetben. 141–142. old. – *Szerk.*

ELŐSZÓ
A FRANCIA ÉS A NÉMET KIADÁSHOZ

I

Ezt a kis könyvet, amint az orosz kiadás előszavában erre már utaltam, 1916-ban, a cári cenzúra figyelembevételével írtam. Ma nem áll módomban átdolgozni az egész szöveget, de ez talán nem is volna célszerű, mert a könyv fő feladata változatlanul az, ami volt: a vitán felül álló burzsoá statisztika összefoglaló adatai és az egész világ burzsoá tudósainak beismerései alapján megmutatni, mi volt nemzetközi összefüggéseiben a tőkés világgazdaság *összképe* a XX. század elején, az első imperialista világháború előestéjén.

Sok kommunista számára, aki fejlett tőkésországban él, bizonyos fokig még hasznos is lesz, ha ennek a *cári cenzúra szempontjából legális* könyvnek a példáján meggyőződik arról, hogy fel lehet és fel is kell használni a legalitásnak még azokat a szánalmas morzsáit is, amelyek például a mai Amerikában vagy Franciaországban majdnem valamennyi kommunistának nemrég történt letartóztatása után a kommunisták számára még megmaradnak, fel lehet és fel is kell használni a szociálpacifista nézetek és a „világdemokráciába" vetett remények hazug voltának megvilágítására. A legszükségesebb kiegészítéseket pedig ehhez a cenzúra alatt készült könyvhöz igyekszem az előszóban megadni.

Könyvemben kimutatom, hogy az 1914–1918-as háború mindkét fél részéről imperialista (vagyis hódító, fosztogató, rabló) háború volt, háború a világ felosztásáért, a gyarmatoknak, a finánctőke „érdekszféráinak" stb. felosztásáért és újrafelosztásáért.

Mert annak a bizonyítékát, hogy mi a háború igazi szociális vagy helyesebben, igazi osztályjellege, természetesen nem a háború diplomáciai történetében találjuk meg, hanem a *valamennyi* hadviselő hatalom vezető *osztályainak objektív* helyzetét boncoló elemzésben. Ennek az objektív helyzetnek megrajzolásához nem példákat és nem egyes adatokat kell vennünk (a társadalmi élet jelenségeinek mérhetetlen bonyolultsága folytán bármely tétel alátámasztására mindig találhatunk akármennyi példát vagy egyes adatot), hanem feltétlenül mindazoknak az adatoknak *összességét*, amelyek *valamennyi* hadviselő hatalom és az *egész* világ gazdasági életének *alapjaira* vonatkoznak.

Ilyen megcáfolhatatlan összefoglaló adatokat idézek, amikor a *világ* 1876-os és 1914-es *felosztását* (VI. fejezet) és az egész világ *vasutainak* 1890-es és 1913-as megoszlását (VII. fejezet) szemléltetem. A vasutak – a tőkés ipar legfontosabb ágainak, a szénbányászatnak és a vasiparnak az eredményei, a világkereskedelem és a polgári demokratikus civilizáció fejlődésének eredményei és legszemléltetőbb fokmérői. Hogyan függnek össze a vasutak a nagyiparral, a monopóliumokkal, a szindikátusokkal, a kartellekkel, a trösztökkel, a bankokkal, a finánctőkés oligarchiával, azt a könyv előző fejezeteiben mutattam ki. A vasúti hálózat megoszlása, a megoszlás egyenlőtlensége, e hálózat fejlődésének egyenlőtlensége – mindez világméretekben a modern, monopolisztikus kapitalizmus eredménye. És ez az eredmény azt bizonyítja, hogy

az imperialista háborúk *ilyen* gazdasági alapon, *amíg* a termelési eszközök magántulajdona fennáll, teljesen elkerülhetetlenek.

A vasutak építése egyszerű, természetes, demokratikus, kulturális, civilizáló vállalkozásnak tűnik: ilyen a burzsoá professzorok szemében, akiket azért fizetnek, hogy szépítgessék a tőkés rabszolgaságot, és ilyen a kispolgári filiszterek szemében. Valójában azonban a tőkés kapcsolatok, amelyek ezernyi szállal kötik össze ezeket a vállalkozásokat a termelési eszközök magántulajdonával általában, ezt az építést az elnyomás eszközévé tették: elnyomnak vele *egymilliárd* embert (gyarmatok plusz félgyarmatok), vagyis a világ lakosságának a függő országokban élő több mint a felét, és elnyomják vele a tőke bérrabszolgáit a „civilizált" országokban.

A kistermelő munkáján nyugvó magántulajdon, a szabadverseny, a demokrácia – mindezek a jelszavak, amelyekkel a tőkések és sajtójuk becsapják a munkásokat és a parasztokat, rég túlhaladott dolgok. A kapitalizmus olyan világrendszerré fejlődött, amelyben maroknyi „vezető" ország gyarmati elnyomásban tartja és pénzügyileg fojtogatja a föld lakosságának óriási többségét. Az ily módon szerzett „zsákmányt" 2–3 világhatalommal rendelkező, állig felfegyverzett rabló (Amerika, Anglia, Japán) osztja fel egymás közt, s ezek a *saját* zsákmányuk felosztásáért folyó *saját* háborújukba belerántják az egész földkerekséget.

III

A breszt-litovszki béke, amelyet a monarchikus Németország diktált, majd pedig a még sokkal barbárabb és aljasabb versailles-i béke, melyet a „demokratikus" köztársaságok, Amerika és Franciaország, valamint a „sza-

bad" Anglia diktáltak, igen hasznos szolgálatot tett az emberiségnek azzal, hogy leleplezte mind az imperializmus bérfirkászait, mind pedig azokat a reakciós kispolgárokat, akik pacifistáknak és szocialistáknak nevezik ugyan magukat, mégis dicshimnuszt zengedeztek a „wilsonizmusról" és azt bizonygatták, hogy béke és reformok az imperializmus korában lehetségesek.

A hullák és nyomorékok tízmilliói, annak a háborúnak az áldozatai, amelynek azt kellett eldöntenie, hogy a pénzharamiák angol vagy német csoportja kapjon-e nagyobb zsákmányt, továbbá ez a két „békeszerződés" eddig ismeretlen gyorsasággal nyitja fel a burzsoázia által megfélemlített, fojtogatott, becsapott és elbolondított emberek millióinak és tízmillióinak szemét. A háború okozta világínség talaján így forradalmi világválság bontakozik ki, amelynek talán hosszadalmas és nehéz szakaszokon kell átmennie, de nem végződhet másképp, mint proletárforradalommal és ennek győzelmével.

A II. Internacionálé bázeli kiáltványa, amely 1912-ben éppen az olyan háború értékelését adta, amilyen 1914-ben kirobbant, nem pedig a háborúét általában (a háborúk különfélék, vannak forradalmi háborúk is), ma is olyan emlékeztető, amely leleplezi a II. Internacionálé hőseinek szégyenteljes bukását, renegátságát.

Ezért itt mellékletként újból közzéteszem ezt a kiáltványt, és újra meg újra felhívom az olvasó figyelmét arra, hogy a II. Internacionálé hősei a kiáltványnak azokat a helyeit, ahol szabatosan, világosan és félreérthetetlenül éppen a közelgő háborúnak a proletárforradalommal való kapcsolatáról van szó, éppoly gondosan kerülik, mint a tolvaj a tett színhelyét.

Különös figyelmet fordít ez a kis könyv a „kautskyzmusnak", annak a nemzetközi eszmeáramlatnak a bírálatára, amelyet a világ minden országában a II. Internacionálé „legtekintélyesebb teoretikusai", vezérei (Ausztriában Otto Bauer és társai, Angliában Ramsay MacDonald és mások, Franciaországban Albert Thomas stb., stb.) és egész sereg szocialista, reformista, pacifista, polgári demokrata meg pap képviselnek.

Ez az eszmeáramlat egyfelől a II. Internacionálé bomlásának, rothadásának a terméke, másfelől az olyan kispolgárok ideológiájának elkerülhetetlen gyümölcse, akiket egész életmódjuk a burzsoá és demokrata előítéletek rabságában tart.

Kautskynál és a hozzá hasonlóknál az efféle nézet lemondás a marxizmusnak éppen azokról a forradalmi alapelveiről, amelyekért maga Kautsky évtizedeken át síkraszállt, egyebek között különösen a szocialista opportunizmus (Bernstein, Millerand, Hyndman, Gompers stb.) elleni harcban. Nem véletlen tehát, hogy a „kautskysták" ma gyakorlati-politikai szempontból világszerte egyesültek a szélső opportunistákkal (a II. vagy sárga Internacionálé útján) és a polgári kormányokkal (a szocialisták részvételével alakult koalíciós polgári kormányok útján).

A világviszonylatban is növekvő proletár forradalmi mozgalom általában és különösen a kommunista mozgalom nem mondhat le a „kautskyzmus" elméleti hibáinak elemzéséről és leleplezéséről. Ez annál is inkább igaz, mert világszerte még igen erősen el van terjedve a pacifizmus és általában a „demokratizmus" – ezek az áramlatok, amelyek egyáltalán nem próbálnak ugyan marxizmusnak tűnni, de ugyanúgy takargatják az imperializmus ellentmondásainak mélységét és az imperializmus

szülte forradalmi válság elkerülhetetlenségét, mint Kautsky és társai. És a proletariátus pártja köteles felvenni a harcot ezekkel az áramlatokkal, mert el kell hódítania a burzsoáziától a becsapott kistermelőket és sok millió dolgozót, akik többé-kevésbé kispolgári viszonyok között élnek.

V

Néhány szót kell még mondanunk „A kapitalizmus élősdisége és rothadása" című VIII. fejezetről. Mint a könyv szövegében is említettem, Hilferding, az egykori „marxista", aki ma Kautsky fegyvertársa és a burzsoá, reformista politika egyik fő képviselője a „Németországi Független Szociáldemokrata Pártban",[2] ebben a kérdésben visszafelé tett egy lépést az angol Hobsonhoz, ehhez a nyílt pacifistához és reformistához képest. Az egész munkásmozgalom nemzetközi kettészakadása ma már teljesen nyilvánvaló (II. és III. Internacionálé). Nyilvánvaló tény ma már az is, hogy a két áramlat között fegyveres harc és polgárháború folyik: a mensevikek és a „szociálforradalmárok" Oroszországban Kolcsakot és Gyenyikint támogatják a bolsevikok ellen, a scheidemannisták Noskéval és társaival Németországban a burzsoáziát támogatják a spartakisták[3] ellen, ugyanez történik Finnországban, Lengyelországban, Magyarországon stb. Vajon mi a gazdasági alapja ennek a világtörténelmi jelenségnek?

Éppen a kapitalizmus élősdisége és rothadása, amely a kapitalizmus legfelsőbb történelmi fokának, vagyis az imperializmusnak a jellegzetessége. Ebben a kis könyvben bebizonyítottam, hogy a kapitalizmusban most kiválasztódott *maroknyi* (a föld lakosságának kevesebb mint egytized részét, a „legnagyvonalúbb" és eltúlzott becslés szerint is kevesebb mint ötödrészét alkotó) kü-

lönösen gazdag és hatalmas állam, s ezek – egyszerű „szelvényvagdosással" – megrabolják az egész világot. A tőkekivitel évi 8–10 milliárd frank jövedelmet biztosít – háború előtti árakban és a háború előtti burzsoá statisztika szerint. Ma ez az összeg természetesen sokkal nagyobb.

Érthető, hogy ebből az óriási *extraprofitból* (ezt ugyanis a tőkések azon a profiton felül szerzik, amelyet „saját" országuk munkásaiból sajtolnak ki) *meg lehet vásárolni* a munkásvezéreket és a munkásarisztokrácia felső rétegét. Meg is vásárolják ezt a réteget a „vezető" országok tőkései – mégpedig ezernyi közvetlen és közvetett, nyílt és leplezett módon.

Az elpolgáriasodott munkásoknak, vagyis a „munkásarisztokráciának" ez a rétege, amely életmódja, keresetének nagysága, egész világnézete szerint teljesen kispolgári réteg, a II. Internacionálé fő támasza, napjainkban pedig a burzsoázia legfőbb *szociális* (nem katonai) *támasza*. Ezek az elemek ugyanis igazi *burzsoá ügynökök a munkásmozgalomban*, a tőkésosztály munkás ügyvivői (labor lieutenants of the capitalist class), a reformizmus és a sovinizmus igazi közvetítői. A proletariátusnak a burzsoáziával vívott polgárháborújában elkerülhetetlenül, nem kis számban, a burzsoázia oldalára, a „kommünárokkal" szemben a „versailles-iak" oldalára állnak.

Ha nem értjük meg ennek a jelenségnek gazdasági gyökereit, ha nem értékeljük kellően politikai és társadalmi jelentőségét, egy lépést sem tehetünk a kommunista mozgalom és a közelgő szociális forradalom gyakorlati feladatainak megoldása terén.

Az imperializmus a proletariátus szociális forradalmának előestéje. Ez 1917 óta világméretekben beigazolódott.

N. Lenin

1920. július 6.

Az utóbbi 15–20 esztendőben, különösen a spanyol–amerikai (1898) és az angol–búr (1899–1902) háború után, az ó- és az újvilág közgazdasági irodalma, de ugyanúgy politikai irodalma is, korunk jellemzése céljából egyre gyakrabban alkalmazza az „imperializmus" fogalmát. 1902-ben Londonban és New Yorkban megjelent J. A. Hobson angol közgazdász „Imperializmus" című műve.[4] A szerző, aki a polgári szociálreformizmus és pacifizmus álláspontját képviseli – amely lényegében egybevág a volt marxista K. Kautsky mai álláspontjával –, igen jól és részletesen írta le az imperializmus alapvető gazdasági és politikai sajátosságait. 1910-ben Bécsben megjelent Rudolf Hilferding osztrák marxista műve: „A finánctőke" (orosz fordítás: Moszkva 1912). Bár a szerző a pénzelmélet kérdésében hibát követett el és bizonyos fokig hajlott afelé, hogy a marxizmust kibékítse az opportunizmussal, ez a mű „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszá"-nak – ez Hilferding könyvének[5] alcíme – rendkívül értékes elméleti elemzése. Lényegében mindaz, amit az utóbbi években az imperializmusról mondottak – különösen az ezzel a témával foglalkozó rengeteg újság- és folyóiratcikkben, valamint például az 1912 őszén megtartott chemnitzi és bázeli kongresszus határozataiban –, alig lépte túl a két említett szerző által kifejtett vagy helyesebben szólva, összefoglalt gondolatok körét...

Az alábbiakban megkíséreljük röviden, a lehető leg-

népszerűbb formában kifejteni az imperializmus *alapvető* gazdasági sajátosságainak összefüggését és kölcsönös kapcsolatát. A kérdés nem gazdasági részére, bármennyire megérdemelné is, nem térhetünk ki. Az irodalmi utalásokat és egyéb megjegyzéseket, amelyek esetleg nem minden olvasót érdekelnek, a füzet végére tesszük.

I. A TERMELÉS KONCENTRÁCIÓJA ÉS A MONOPÓLIUMOK

Az ipar óriási növekedése és a termelésnek mind nagyobb üzemekben való rendkívül gyors összpontosulása a kapitalizmus egyik legjellemzőbb sajátossága. Erről a folyamatról a legteljesebb és legpontosabb adatokat a legújabb ipari összeírások nyújtják.

Németországban például minden ezer iparvállalat közül a nagy, vagyis 50 munkásnál többet foglalkoztató vállalatok száma 1882-ben – 3, 1895-ben – 6, 1907-ben pedig – 9 volt. Ezekre minden száz munkásból 22, 30, illetve 37 munkás jutott. Ám a termelés koncentrációja sokkal erősebb, mint a munkások koncentrációja, mert a munka nagy üzemekben sokkal termelékenyebb. Ezt tanúsítják a gőzgépekre és a villanymotorokra vonatkozó adatok. Ha azt vesszük alapul, amit Németországban tágabb értelemben iparnak neveznek, vagyis az iparhoz a kereskedelmet, a közlekedést stb. is hozzászámítjuk, akkor a következő képet kapjuk. A nagy vállalatok száma 30 588 a 3 265 623 vállalatból, vagyis mindössze 0,9%. Munkásaik száma 5,7 millió a 14,4 millióból, vagyis 39,4%; gőzgépeik lóerőinek száma 6,6 millió a 8,8 millióból, vagyis 75,3%, villanymotorjaik teljesítménye 1,2 millió kilowatt az 1,5 millióból, vagyis 77,2%.

A vállalatoknak alig századrészére az egész gőz- és villamos energia *több mint* $\frac{3}{4}$ *része* jut, 2,97 millió kis (leg-

feljebb 5 bérmunkást foglalkoztató) vállalatra, a vállalatok 91%-ára pedig mindössze 7%! A néhány tízezer legnagyobb vállalaté – minden; a kicsinyek millióié – semmi.

Az 1000 és ennél több munkást foglalkoztató vállalatok száma Németországban 1907-ben 586 volt. Ezekre jut a munkásoknak majdnem *tizedrésze* (1,38 millió) s a gőz- és villamos energiának *majdnem harmadrésze* (32%).* A pénztőke és a bankok, mint látni fogjuk, még nyomasztóbbá teszik a maroknyi óriásvállalatnak ezt a túlsúlyát, mégpedig a szó legszorosabb értelmében, vagyis a kis- és középvállalkozók millióit, sőt a nagyvállalkozók közül is sokan tulajdonképpen néhány száz milliomos pénzember rabságában vergődnek.

A modern kapitalizmus egy másik vezető országában, az Észak-amerikai Egyesült Államokban, a termelés koncentrációja még erőteljesebben növekszik. Itt a statisztika különválasztja a szó szoros értelmében vett ipart és az évi termelés értéke szerint csoportosítja a vállalatokat. 1904-ben az 1 millió dollár és ennél nagyobb termelési értéket elérő legnagyobb vállalatok száma 1900 volt (216 180 vállalatból, vagyis 0,9%) – munkásaik száma 1,4 millió (5,5 millióból, vagyis 25,6%), termelési értékük pedig 5,6 milliárd (14,8 milliárdból, vagyis 38%). Öt évvel később, 1909-ben a megfelelő számok: 3060 vállalat (268 491 vállalatból – 1,1%) 2 millió munkással (6,6 millióból – 30,5%) és 9 milliárd termelési értékkel (20,7 milliárdból – 43,8%).**

Az ország összes vállalatainak teljes termeléséből majdnem a fele a vállalatok *egyszázad részének* kezében

* Az adatok forrása: „Annalen des Deutschen Reichs" [„A Német Birodalom Évkönyve"]. 1911. Zahn.

** „Statistical Abstract of the United States" [„Az Egyesült Államok statisztikai gyűjteménye"]. 1912. 202. old.

van! És ez a háromezer óriásvállalat 258 iparágat ölel fel[6]. Ebből világosan kitűnik, hogy a koncentráció, fejlődésének bizonyos fokán, mondhatni önmagától vezet el a monopóliumhoz. Néhány tucatnyi óriásvállalat ugyanis könnyen jut megegyezésre, másrészt pedig már a vállalatok hatalmas méretei is megnehezítik a konkurrenciát, monopolista tendenciákat szülnek. A konkurrenciának ez a monopóliumba való átcsapása a legújabb kapitalizmus gazdaságának egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – jelensége, s ezzel részletesebben kell foglalkoznunk. Előbb azonban elejét kell vennünk egy esetleges félreértésnek.

Az amerikai statisztika azt mondja: 3000 óriásvállalat 250 iparágban. Így látszólag mindössze 12 óriásvállalat jut egy-egy iparágra.

Ám ez nem így van. Nem minden iparágban van nagyvállalat; másrészt pedig a fejlődés legmagasabb fokára hágott kapitalizmusnak rendkívül fontos sajátossága az úgynevezett *kombináció*, vagyis az, hogy egyetlen vállalatban egyesül több olyan iparág, amelyek vagy a nyersanyag feldolgozásának egymás után következő fokait képviselik (például nyersvas olvasztása ércből és a nyersvas feldolgozása acéllá, továbbá esetleg bizonyos késztermékek gyártása acélból), vagy egymással szemben kisegítő szerepet játszanak (például a hulladék vagy a melléktermékek feldolgozása; göngyöleg gyártása stb.).

„A kombináció – írja Hilferding – kiegyenlít konjunktúra-különbségeket, s ezáltal a kombinált vállalat számára állandóbbá teszi a profitrátát. Másodszor, a kombináció kikapcsolja a kereskedelmet. Harmadszor, technikai tökéletesítéseket és ezáltal extraprofitot tesz lehetővé a tiszta" (vagyis nem kombinált) „vállalattal szemben. Negyedszer, erős depresszió" (üzleti pangás, válság) „idején, amikor a nyersanyagárak esése nem tart lépést a gyártmányok árainak csökkenésével, a konkurrencia-

harcban erősíti a kombinált vállalat helyzetét a tisztával szemben." *

Heymann német burzsoá közgazdász, aki külön művet szentelt a „vegyes", vagyis kombinált német vasipari vállalatok leírásának, ezt mondja: „A tiszta vállalatok felőrlődnek a magas anyagárak és alacsony késztermékárak között." A következő kép alakul ki:

„Megmaradtak egyfelől a szindikátusukban szilárdan megszervezett nagy kőszéntársaságok, amelyek termelése több millió tonnára rúg, és másfelől a velük szoros kapcsolatban álló nagy acélművek a maguk acélszindikátusával. Ezek az óriásvállalatok 400 000 tonnás évi acéltermelésükkel, ennek megfelelő nagyságú szén- és érckitermeléssel, valamint kohászattal, 10 000 munkásukkal, akik a gyári telepek bérkaszárnyáiban laknak, néha saját vasutaikkal és kikötőikkel – ezek az óriásvállalatok ma a német vasművek tipikus képviselői. S a koncentráció egyre tovább fokozódik. Az egyes üzemek mind nagyobbakká válnak; ugyanannak az iparágnak vagy különböző iparágaknak egyre több üzeme tömörül óriásvállalatokba, amelyek féltucatnyi berlini nagybankban lelnek támaszra és vezetőre. A bánya- és kohóipar tekintetében pontosan beigazolódott Marxnak a koncentrációra vonatkozó tanítása, legalábbis olyan országban, mint a miénk, ahol ezt vámok és fuvartarifák védik. Németország bánya- és kohóipara megérett a kisajátításra." **

Ilyen következtetésre kellett jutnia ennek a – kivételesen – lelkiismeretes polgári közgazdásznak. Meg kell

* „Финансовый капитал" [„A finánctőke"]. 286–287. old.

** *Hans Gideon Heymann:* Die gemischten Werke im deutschen Grosseisengewerbe [A vegyes vállalatok a német vasnagyiparban]. Stuttgart 1904. (256. és 278. old.)

jegyeznünk, hogy Németországnak az ipart támogató magas védővámokra való tekintettel bizonyos fokig speciális helyzetet tulajdonít. Márpedig ez a körülmény legfeljebb meggyorsíthatta a koncentrációt és a vállalkozók monopolista szövetségeinek, a kartelleknek, a szindikátusoknak stb. kialakulását. Rendkívül fontos, hogy a szabadkereskedelem hazájában, Angliában, a koncentráció *szintén* monopóliumra vezet, jóllehet valamivel később és talán más formában. Hermann Levy professzor „Monopóliumok, kartellek és trösztök" című szaktanulmányában Nagy-Britannia gazdasági fejlődésének adatai alapján így ír:

„Nagy-Britanniában a vállalatok nagysága és kapacitása az, ami monopolista tendenciát rejt magában. Ebben először is az játszik közre, hogy a koncentrációs folyamat megindulásával az egyes vállalatok nagy tőkebefektetései egyre nagyobb követelményeket támasztanak az új vállalatok tőkeszükséglete tekintetében és ezzel megnehezítik keletkezésüket. Emellett pedig (és ez nézetünk szerint a legfontosabb) minden új vállalat, amely lépést akar tartani a koncentrációs folyamat eredményeképpen keletkezett óriásvállalatokkal, a termékekből olyan nagy többletkínálatot teremt, hogy azok értékesítése során vagy csak óriási mértékben növekvő kereslet mellett adhat el haszonnal, vagy pedig azonnal kénytelen a maga és a monopolista egyesülések számára egyaránt irrentábilis színvonalra leszállítani az árakat." Ellentétben más országokkal, ahol a védővámok megkönnyítik a kartellképződést, Angliában a vállalkozók monopolista szövetségei – kartellek és trösztök – többnyire csak akkor keletkeznek, amikor a főbb konkurráló vállalatok száma „nem több néhány tucatnál". „Itt kristálytisztán mutatkozik meg a koncentrációs fo-

lyamatnak a nagyipari monopolista szervezet alakulására gyakorolt befolyása." *

Fél évszázaddal ezelőtt, amikor Marx a „Tőké"-t írta, a közgazdászok túlnyomó többsége a szabadversenyt „természeti törvénynek" tartotta. A hivatalos tudomány próbálta agyonhallgatni a „Tőké"-t, amelyben Marx a kapitalizmus elméleti és történelmi elemzése alapján bebizonyította, hogy a szabadverseny létrehozza a termelés koncentrációját, ez a koncentráció viszont fejlődésének bizonyos fokán monopóliumhoz vezet. A monopólium ma már tény. A közgazdászok garmadával írják a könyveket, amelyekben a monopólium egyes megnyilvánulásait fejtegetik és továbbra is kórusban azt hangoztatják, hogy „a marxizmus megdőlt". Ám a tények, mint az angol közmondás tartja, makacs dolgok, és akarva, nem akarva, számolni kell velük. A tények pedig azt mutatják, hogy az egyes tőkésországok között például a protekcionizmus vagy a szabadkereskedelem tekintetében mutatkozó különbségek csak lényegtelen eltéréseket hoznak magukkal a monopóliumok formáját vagy megjelenésük idejét illetően, ezzel szemben a termelés koncentrációja eredményeképpen végbemenő monopóliumképződés általában véve a kapitalizmus mai fejlődési szakaszának egyetemes és alaptörvénye.

Európára vonatkozólag meglehetősen pontosan megállapítható, mikor váltotta fel a régi kapitalizmust *végérvényesen* az új; ez a XX. század elején történt. A „monopóliumképződés" történetét tárgyaló egyik legújabb összefoglaló munkában ezt olvashatjuk:

„Az 1860 előtti korból felhozható néhány példa a tőkés monopóliumokra; ezekben felfedezhető azoknak a

* *Hermann Levy:* Monopole, Kartelle und Trusts [Monopóliumok, kartellek és trösztök]. Jéna 1909. 286., 290. és 298. old.

formáknak a csírája, amelyeket ma már annyira megszoktunk; mindez mégis merő előtörténet. A modern monopóliumok tulajdonképpeni kezdete legkorábban a hatvanas évekre tehető. Első nagy fejlődési szakaszuk a hetvenes évek nemzetközi depressziójával kezdődik és a kilencvenes évek elejéig tart." „Európai viszonylatban a szabadverseny a hatvanas és hetvenes években éri el fejlődésének tetőpontját. Akkoriban fejezte be Anglia régi stílusú kapitalista szervezetének kiépítését. Németországban ez a szervezet erőteljesen előretört a kézműiparral és a háziiparral szemben, s hozzáfogott saját létformájának megteremtéséhez."

„A nagy fordulat az 1873-as gazdasági összeomlással, vagy helyesebben, az ezt követő depresszióval kezdődik, amely – egy alig észrevehető megszakítással a nyolcvanas évek elején és egy szokatlanul heves, de rövid »boom«-mal 1889 körül – az európai gazdaságtörténet 22 esztendejét öleli fel." „Az 1889–1890-es rövid hausseperiódusban jelentős mértékben igénybe vették a kartellrendszert a konjunktúra kihasználására. Eléggé meggondolatlan politikával még gyorsabban és még erősebben hajtották fel az árakat, mint ahogy ez talán különben is megtörtént volna, s ezek az egyesülések csaknem kivétel nélkül dicstelenül a »csőd sírjában« végezték be pályafutásukat. Még öt évig rosszul ment az üzlet és alacsonyak voltak az árak, de a hangulat az iparban már nem volt a régi. A depressziót már nem tartották magától értetődőnek, hanem csak az új kedvező konjunktúra előtti szünetet látták benne."

„A kartellmozgalom így lépett második korszakába. Átmeneti jelenség helyett a kartellek az egész gazdasági élet egyik alapjává válnak. Az ipar egyre újabb területeit hódítják meg, de elsősorban a nyersanyagipart. A koksz-szindikátus szervezetében, amelynek mintájára később megalakult a szénszindikátus, már a kilencvenes

évek elején olyan egyesülési technikát találtak maguknak, amelyet azóta is alig szárnyaltak túl. A XIX. század végi nagy fellendülés és az 1900–1903-as válság – legalábbis a bánya- és kohóiparban – először áll teljesen a kartellek jegyében. S ha ez akkor még újdonságnak számított is, utóbb a köztudatban magától értetődővé lett, hogy a gazdasági élet igen nagy része rendszerint ki van kapcsolva a szabadversenyből." *

Eszerint a monopóliumok története a következőképpen foglalható össze: 1) 1860-as és 1870-es évek – a szabadverseny fejlődésének legfelsőbb foka, csúcspontja. A monopóliumok csak alig észrevehető csírák. 2) Az 1873-as válság után a kartellek nagyarányú fejlődése, mindamellett ezek még csak kivételek. Még nem szilárdak. Még átmeneti jelenségek. 3) XIX. század végi fellendülés és 1900–1903-as válság: a kartellek az egész gazdasági élet egyik alapjává válnak. A kapitalizmus imperializmussá változott.

A kartellek megállapodnak az eladási feltételekben, a fizetési határidőkben stb. Felosztják egymás között az árupiacokat. Megállapítják a megtermelendő termékek mennyiségét. Megszabják az árakat. Felosztják az egyes vállalatok között a profitot stb.

A kartellek száma Németországban becslések szerint 1896-ban hozzávetőlegesen 250, 1905-ben pedig 385 volt,

* *Th. Vogelstein:* Die finanzielle Organisation der kapitalistischen Industrie und die Monopolbildungen [A tőkés ipar pénzügyi szervezete és a monopóliumalakítás]. „Grundriss der Sozialökonomik" [„A társadalmi gazdaság alapvonalai"]. VI. szakasz. Tübingen 1914. Vö. ugyanaz a szerző: Organisationsformen der Eisenindustrie und Textilindustrie in England und Amerika [A vasipar és a textilipar szervezeti formái Angliában és Amerikában]. I. köt. Lipcse 1910.

körülbelül 12 000 vállalat részvételével.* Azt azonban mindenki elismeri, hogy ezek nagyon is szerény becslések. A német iparstatisztika fentebb idézett 1907-es adataiból kitűnik, hogy már a 12 000 legnagyobb vállalat is valószínűleg a gőz- és villamos energiának több mint felét összpontosítja. Az Észak-amerikai Egyesült Államokban a trösztök számát 1900-ban 185-re, 1907-ben 250-re becsülték. Az amerikai statisztika az iparvállalatokat egyes személyek, cégek és részvénytársaságok tulajdonában levő vállalatokra osztja. Ez utóbbiak kezében volt 1904-ben a vállalatok 23,6%-a, 1909-ben pedig 25,9%-a, vagyis a vállalatoknak több mint egynegyede. E vállalatok munkásainak száma 1904-ben 70,6%-nak, 1909-ben pedig 75,6%-nak, vagyis az összlétszám háromnegyed részének felelt meg; termelési értékük 10,9, illetőleg 16,3 milliárd dollár volt, vagyis az össztermelés 73,7, illetőleg 79%-a.

A kartellek és trösztök kezében gyakran egy-egy iparág össztermelésének hét-nyolctizede összpontosul. A Rajna-Vesztfáliai Kőszénszindikátus 1893-ban, alapítása idején, e vidék széntermelésének 86,7%-át, 1910-ben pedig már 95,4%-át összpontosította.** Az így létrejött monopólium óriási jövedelmet biztosít és hatalmas méretű technikai és termelési egységek alakulására vezet.

* *Dr. Riesser:* Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhange mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland [A német nagybankok és azok koncentrációja az egész német gazdaság fejlődésével kapcsolatban]. 4. kiad. 1912. 149. old. – *R. Liefmann:* Kartelle und Trusts und die Weiterbildung der volkswirtschaftlichen Organisation [Kartellek és trösztök és a nemzetgazdasági szervezet további fejlődése]. 2. kiad. 1910. 25. old.

***Dr. Fritz Kestner:* Der Organisationszwang. Eine Untersuchung über die Kämpfe zwischen Kartellen und Aussenseitern [A szervezkedési kényszer. Tanulmány a kartellek és a kívülállók közötti harcokról]. Berlin 1912. 11. old.

Az Egyesült Államok ismert olajtrösztje (Standard Oil Company) 1900-ban alakult. „Alaptőkéje 150 millió dollár; 100 millió dollár törzsrészvényt és 106 millió dollár elsőbbségi részvényt bocsátottak ki, ezekre 1900-tól 1907-ig 48, 48, 45, 44, 36, 40, 40, 40% osztalékot fizettek, összesen 367 millió dollárt. 1882-től 1907 végéig a 889 millió dollár tiszta nyereségből 606 millió dollár osztalékot fizettek ki, a többit pedig tartalékalapba helyezték."* „Az acéltröszt (United States Steel Corporation) gyáraiban 1907-ben nem kevesebb, mint 210 180 munkás és alkalmazott dolgozott... A német bányaipar legnagyobb vállalata, a Gelsenkirchener Bergwerksgesellschaft, 1908-ban 46 048 munkást és alkalmazottat foglalkoztatott."** Az acéltröszt már 1902-ben 9 millió tonna acélt gyártott.*** Acéltermelése 1901-ben az Egyesült Államok acéltermelésének 66,3%-a, 1908-ban pedig 56,1%-a°, érckitermelése ugyanezekben az években 43,9%, illetve 46,3% volt.

Az amerikai trösztellenőrző kormánybizottság jelentésében ez olvasható: „A trösztök fölénye versenytársaikkal szemben üzemeik nagy méretein és kitűnő technikai berendezésén alapszik. A dohánytröszt alapítása óta minden erejével azon volt, hogy a kézi munkát a legmesszebbmenően gépekkel váltsa fel. E célból felvásárolta mindazokat a szabadalmakat, amelyeknek bármi közük volt a dohány feldolgozásához, és erre óriási összegeket költött. Sok szabadalom eredeti formájában

* *R. Liefmann:* Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. Eine Studie über den modernen Kapitalismus und das Effektenwesen [Részesedési és finanszírozó társaságok. Tanulmány a modern kapitalizmusról és az értékpapírokról]. 1. kiad. Jéna 1909. 212. old.

** Ugyanott, 218. old.

*** *Dr. S. Tschierschky:* Kartell und Trust [Kartell és tröszt]. Göttingen 1903. 13. old.

° *Th. Vogelstein:* Organisationsformen. 275. old.

nem volt használható, és ezeket a tröszt mérnökeinek előbb át kellett dolgozniuk. 1906 végén két fióktársaságot alapítottak, kizárólag szabadalmak felvásárlására. Hasonló célra a tröszt saját öntödéket, gépgyárakat és javítóműhelyeket létesített. Az egyik ilyen üzem, Brooklynban, átlag 300 munkást foglalkoztat; itt kísérleteket folytatnak a cigaretta, a szivar, a burnót, a csomagoláshoz szükséges sztaniol, a cigarettahüvely, a dobozok stb. gyártására vonatkozó találmányokkal és szükség esetén tökéletesítik őket." * „Más trösztök is alkalmaznak úgynevezett developing engineereket (a technika fejlesztésére hivatott mérnökök), akiknek az a feladatuk, hogy új termelési eljárásokat dolgozzanak ki és kipróbálják a technikai újításokat. Az acéltröszt magas prémiumokat fizet mérnökeinek és munkásainak olyan találmányokért, amelyek lehetővé teszik a műszaki színvonal emelését vagy a termelési költségek csökkentését." **

Hasonlóképpen szervezték meg a technikai tökéletesítések ügyét a német nagyiparban is, például a vegyiparban, amely az utóbbi évtizedekben olyan óriási léptekkel fejlődött. A termelés koncentrációjának folyamata ebben az iparban már 1908-ig két fő „csoportot" hozott létre, amelyek a maguk módján szintén a monopólium felé közeledtek. Ezek a csoportok eleinte két-két nagy gyár „kettős szövetségét" alkották, s mindegyikük 20–21 millió márka tőkével rendelkezett: egyrészt a höchsti egykori Meister gyár és a majna-frankfurti Cassella gyár, másrészt a ludwigshafeni anilin- és szódagyár és az elber-

* „Report of the Commissioner of Corporations on the Tobacco Industry" [„A dohányipari társaságok biztosának jelentése"]. Washington 1909. 266. old. – Idézve *Dr. Paul Tafel* „Die nordamerikanischen Trusts und ihre Wirkungen auf den Fortschritt der Technik" [„Az észak-amerikai trösztök és a technika haladására gyakorolt hatásuk"] c. könyve alapján. Stuttgart 1913. 48. old.

** Ugyanott, 48–49. old.

feldi volt Bayer gyár. 1905-ben aztán az egyik csoport, 1908-ban pedig a másik megegyezésre lépett még egy-egy nagy gyárral. Így két „hármas szövetség" keletkezett, mindegyik 40–50 millió márka tőkével, s e két „szövetség" között máris megindult a „közeledés", megkezdődtek az ár-„megállapodások" stb. *

A konkurrencia monopóliumba csap át. Az eredmény óriási előrehaladás a termelés társadalmasodásában. Többek között a technikai feltalálás és újítás folyamata is társadalmasodik.

Ez már egészen másvalami, mint a szétforgácsolt és egymásról semmit sem tudó, ismeretlen piacra termelő vállalkozók régi szabadversenye. A koncentráció odáig fejlődött, hogy megközelítően számba lehet venni valamennyi nyersanyagforrást (például vasérclelőhelyet) egy-egy országban, sőt, mint látni fogjuk, több országban, de még világviszonylatban is. Ám a számbavétel mellett ezeket a forrásokat az óriási monopolista szövetségek egy kézbe is ragadják. Ezek a szövetségek megközelítően felmérik a piacot és szerződés alapján „felosztják" egymás között. Monopolizálják a szakképzett munkaerőt, szerződtetik a legjobb mérnököket, megkaparintják a közlekedési utakat és szállítóeszközöket – a vasutakat Amerikában, a gőzhajózási társaságokat Európában és Amerikában. A kapitalizmus, imperialista fejlődési szakaszában, a termelés általános társadalmasítása felé visz, akaratuk ellenére és tudtuk nélkül szinte beletaszítja a tőkéseket valamilyen új társadalmi rendbe, amely átmenet a teljes szabadversenyből a teljes társadalmasításba.

A termelés társadalmivá válik, de az elsajátítás magántőkés formájú marad. A társadalmi termelési esz-

* *Riesser*, id. mű, 3. kiad. 547. és a köv. old. Az újságok beszámolnak (1916. június) egy új óriáströsztről, amely egyesíti Németország vegyiparát.

közök továbbra is kisszámú személy magántulajdonát alkotják. A formálisan elismert szabadverseny általános keretei megmaradnak, s a maroknyi monopoltőkésnek a lakosság többi részére nehezedő nyomása százszorta súlyosabbá, érezhetőbbé, elviselhetetlenebbé válik.

Kestner német közgazdász külön tanulmányban foglalkozik „a kartellek és a kívülállók", vagyis a kartellbe nem tartozó vállalkozók „közötti harccal". Művének ezt a címet adta: „A szervezkedési kényszer", holott a kapitalizmus szépítgetését kerülendő, persze, a monopolista szövetségeknek való behódolás kényszeréről kellett volna beszélnie. Igen tanulságos legalább egy futó pillantást vetni azoknak az eszközöknek akár a puszta felsorolására is, amelyekhez a jelenkori, modern, civilizált „szervezkedési" harcban a monopoltőkések szövetségei folyamodnak: 1) nyersanyagmegvonás („...a kartellbe kényszerítés egyik legfontosabb módszere"); 2) a munkaerő megvonása „alliance"-ok útján (vagyis a tőkések és a munkásegyletek olyan szerződései útján, amelyek értelmében a munkások csak kartellhez tartozó vállalatoknál helyezkedhetnek el); 3) a szállítás megvonása; 4) a piac elzárása; 5) szerződés a vevővel arra vonatkozólag, hogy kizárólag a kartellekkel lép üzleti kapcsolatba; 6) tervszerű árleszorítás (a „kívülállók", vagyis a monopoltőkéseknek be nem hódoló vállalatok tönkretétele céljából milliókat költenek arra, hogy bizonyos ideig önköltségi áron alul árusítsanak: a benziniparban előfordult, hogy az árakat 40 márkáról 22-re, vagyis majdnem a felére szállították le!); 7) hitelmegvonás; 8) bojkott.

Ez már nem a kis- és nagyüzemek, nem a technikailag elmaradott és a technikailag fejlett vállalatok konkurrenciaharca. Ez már azt jelenti, hogy a monopoltőkések eltiporják azokat, akik nem vetik alá magukat a monopóliumnak, a monopólium nyomásának, önkényének.

Ez a folyamat a polgári közgazdász tudatában a következőképpen tükröződik vissza:

„Még a tisztán gazdasági tevékenység terén is – írja Kestner – bizonyos eltolódás megy végbe a régi értelemben vett kereskedelmi tevékenységtől a szervező-spekulatív tevékenység felé. Nem az a kereskedő boldogul a legjobban, aki technikai és kereskedelmi tapasztalatai alapján a legpontosabban ismeri a vevők igényeit, aki a lappangó keresletet meg tudja találni és eredményesen felszínre tudja hozni, hanem a spekulatív zseni (?!), aki előre ki tudja számítani vagy legalábbis meg tudja sejteni a szervezeti fejlődést, az egyes vállalatok egymás közötti kapcsolatainak és a bankokkal való kapcsolataiknak lehetőségét..."

Emberi nyelvre lefordítva ez azt jelenti: a kapitalizmus fejlődése odáig jutott, hogy az árutermelés továbbra is „uralkodik" és az egész gazdaság alapjának számít ugyan, de a valóságban már alá van ásva és a hasznot a pénzügyi fortélyok „zsenijei" fölözik le. Ezeknek a fortélyoknak és szélhámosságoknak az alapja a termelés társadalmasítása, csakhogy az emberiségnek az az óriási haladása, amellyel felküzdötte magát e társadalmasításig... a spekulánsok javát szolgálja. Alább látni fogjuk, hogyan ábrándozik „ezen az alapon" a kapitalista imperializmus kispolgári reakciós kritikája a „szabad", „békés", „tisztességes" konkurrenciához való visszatérésről.

„A kartellek hatására végbemenő tartós áremelkedés – írja Kestner – eddig csak a fontos termelési eszközöknél, különösen a kőszénnél, a vasnál, a kálinál mutatkozott, viszont a készáruknál hosszabb időn át sohasem. A rentabilitás ezzel kapcsolatos növekedése ugyancsak a termelési eszközöket gyártó iparra korlátozódott. Ezt a megfigyelést ki kell még egészíteni azzal, hogy a nyersanyagot (nem pedig a félgyártmányokat) feldolgozó

ipar az eddigi kartellalakulás eredményeképpen nemcsak a jövedelem és a rentabilitás tekintetében szerez magának előnyöket a félgyártmányokat feldolgozó ipar rovására, hanem az utóbbival szemben *uralkodó helyzetre* is tett szert, aminek a szabadverseny idején nyoma sem volt." *

Az általunk kiemelt szavak rávilágítanak a dolog lényegére, amelyet egyáltalán nem szívesen és csak ritkán ismernek el a polgári közgazdászok, és amelyet oly buzgón igyekeznek mentegetni és megkerülni az opportunizmus mai védelmezői K. Kautskyval az élükön. Az uralkodó helyzet és az ezzel kapcsolatos erőszak az, ami tipikus „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszára", s ennek elkerülhetetlenül be kellett következnie és be is következett a mindenható gazdasági monopóliumok kialakulása eredményeképpen.

Hadd illusztráljuk még egy példával a kartellek garázdálkodását. Ahol meg lehet kaparintani a nyersanyagok összes vagy legalábbis legfőbb forrásait, a kartellek keletkezése és a monopóliumok alakulása különösen könnyen megy végbe. Mindamellett hiba volna azt gondolni, hogy monopóliumok nem keletkeznek más iparágakban is, ahol a nyersanyagforrások megkaparintása lehetetlen. A cementipar számára mindenütt akad nyersanyag. De Németországban ezt az ipart is erősen kartellesítették. A gyárak vidékenként szindikátusokba tömörültek: a dél-németországi, a rajna-vesztfáliai stb. szindikátusba. Monopolárakat szabtak meg: egy vagon cement ára 230–280 márka 180 márkás önköltség mellett! A vállalatok 12–16%-os osztalékot fizetnek, de ne feledjük, hogy a mai spekulációs „zsenik" értenek ahhoz, hogy nagy profitokat vágjanak zsebre azon felül, ami osztalékként kifizetésre kerül. Hogy ebből a jövedelme-

* *Kestner*, id. mű, 254. old.

ző iparágból kiküszöböljék a konkurrenciát, a monopolisták különféle cselektől sem riadnak vissza: hamis híreket terjesztenek az iparág rossz helyzetéről, névtelen hirdetéseket tesznek közzé az újságokban: „tőkések! óvakodjatok a cementipari tőkebefektetésektől"; végül felvásárolják a „kívülálló" (vagyis a szindikátusokban részt nem vevő) vállalatokat, 60–80–150 ezer márka „lelépést" fizetve.* A monopólium utat tör magának mindenütt és minden eszközzel, kezdve a „szerény" lelépési díjtól egészen a konkurrens ellen Amerikában „használatos" dinamitig.

Hogy a kartellek kiküszöbölik a válságokat, ez a kapitalizmust mindenáron szépíteni akaró polgári közgazdászok meséje. Éppen ellenkezőleg, az ipar *egyes* ágaiban létrejövő monopólium fokozza és kiélezi az *egész* tőkés termelésre általában jellemző kaotikus jelleget. A mezőgazdaság és az ipar fejlődése közötti aránytalanság, amely a kapitalizmusra általában jellemző, tovább fokozódik. A legerősebben kartellesített úgynevezett *nehéz*iparnak, különösen a szén- és vasiparnak a kiváltságos helyzete a többi iparágban „fokozza a tervszerűtlenséget", amint ezt Jeidels, „a német nagybankoknak az iparhoz való viszonyát" tárgyaló egyik legjobb munka szerzője is elismeri.**

„Minél fejlettebb a nemzetgazdaság – írja Liefmann, a kapitalizmus szemérmetlen szószólója –, annál inkább fordul kockázatosabb vagy külföldi vállalkozások felé, olyanok felé, amelyeknek a kifejlődése igen hosszú időt igényel, vagy pedig, végül, olyanok felé, amelyek csak

* *L. Eschwege:* Zement [Cement]. „Die Bank", 1909. 1. félév. 115. és köv. old.

** *Jeidels:* Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie, mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie [A német nagybankok viszonya az iparhoz, különös tekintettel a vasiparra]. Lipcse 1905. 271. old.[8]

helyi jelentőségűek." * A kockázat növekedése végeredményben a tőke óriási növekedésével függ össze, amely mondhatni kicsordul, külföldre folyik stb. Ugyanakkor a technika egyre gyorsabb fejlődése a nemzetgazdaság különböző ágai közötti aránytalanságnak, a káosznak, a válságoknak egyre több elemét hozza magával. „Az emberiségre – kénytelen elismerni ugyanez a Liefmann – a nem túlságosan távoli jövőben valószínűleg ismét hatalmas technikai átalakulások várnak, amelyek a nemzetgazdasági szervezeten is éreztetni fogják hatásukat" ... villamosság, léghajózás... „Ilyen gyökeres gazdasági változások idején rendszerint erősen elharapózik a spekuláció is." **

Márpedig a válságok – mindenféle válság, leginkább a gazdaságiak, de nem csak a gazdaságiak – a maguk részéről óriási mértékben fokozzák a koncentrációra és a monopóliumra irányuló tendenciát. Rendkívül tanulságosak Jeidels fejtegetései az 1900-as válság jelentőségéről, annak a válságnak a jelentőségéről, amely, mint tudjuk, fordulópontot jelentett a modern monopóliumok történetében:

„Az 1900-as válság idején a legfőbb iparágak óriásvállalatain kívül volt még sok olyan vállalat is, amelyeknek a szervezete a mai fogalmak szerint elavult volt – ezek »tiszta« (vagyis nem kombinált) vállalatok voltak, amelyek a fellendülés hullámhegyén emelkedtek a magasba. Az áresés, a kereslet csökkenése ezeket a »tiszta« vállalatokat olyan szorult helyzetbe juttatta, amilyenbe a kombinált óriásvállalatok részben egyáltalán nem, részben csak igen rövid időre kerültek. Ily módon az 1900-as válság sokkal nagyobb mértékben vezetett ipari koncentrációhoz, mint a korábbiak, mint az 1873-as válság,

* *Liefmann:* Beteiligungs- etc. Ges. 434. old.
** Ugyanott, 465–466. old.

amely előidézett ugyan bizonyos kiválasztódást, de a technika akkori színvonalán nem akkorát, hogy a győztesen kikerült vállalatok monopóliumot alakítottak volna. Ám ilyen tartós monopóliumuk van – bonyolult technikájuk, szerteágazó szervezetük és tőkeerejük révén – igen nagy arányokban a mai vas- és villamosipari óriásvállalatoknak, kisebb arányokban a gépipari, továbbá bizonyos fémipari, közlekedési és más óriásvállalatoknak." *

A monopólium – „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának" legújabb vívmánya. Ám a modern monopóliumok tényleges erejéről és jelentőségéről alkotott fogalmaink teljesen elégtelenek, hiányosak, túlságosan szűkek volnának, ha nem vennénk tekintetbe a bankok szerepét.

II. A BANKOK ÉS ÚJ SZEREPÜK

A bankok alapvető és eredeti ügylete a fizetések közvetítése. Ezzel kapcsolatban a bankok a parlagon heverő pénztőkét működő, vagyis profitot hajtó tőkévé változtatják, minden néven nevezendő pénzjövedelmet összegyűjtenek és ezt a tőkésosztály rendelkezésére bocsátják.

A bankügy fejlődése és alig néhány intézetben való összpontosulása arányában a bankok szerény közvetítőkből mindenható monopolistákká nőnek, magukhoz kaparintva egy-egy országban vagy az országok egész sorában a tőkések és kistulajdonosok összességének majdnem egész pénztőkéjét, valamint a termelési eszközök és nyersanyagforrások legnagyobb részét. Az a folyamat, amelynek során a sok szerény közvetítő maroknyi

* *Jeidels*, id. mű, 108. old.

monopolistává alakul át, az egyik fő folyamat a kapitalizmusnak kapitalista imperializmusba való átnövésében, s ezért elsősorban a banküg koncentrációjával kell foglalkoznunk.

1907–1908-ban Németországban az 1 millió márkánál nagyobb tőkével rendelkező részvénytársasági bankok összes betétállománya 7 milliárd márka volt, 1912–1913-ban pedig már 9,8 milliárd. A növekedés öt esztendő alatt 40%, s ebből a 2,8 milliárdos növekedésből 2,75 milliárd 57 olyan bankra jutott, amelyek egyenként több mint 10 millió márka tőkével rendelkeztek. A betétek a nagy- és a kisbankok között a következőképpen oszlottak meg*:

Az összes betétek százalékos megoszlása

	9 berlini nagybank	További 48 bank, egyenként 10 millió márkán felüli tőkével	115 bank egyenként 1–10 milliós tőkével	Kisbankok (1 millión aluli tőkével)
1907/08	47	32,5	16,5	4
1912/13	49	36	12	3

A kisbankokat háttérbe szorították a nagyok, amelyek közül mindössze kilenc a betétállománynak majdnem a felét koncentrálja. Itt azonban még igen sok tényezőt nem vettünk tekintetbe, így például azt, hogy számos kisbank valójában nagybankok fiókjává vált stb, amire még visszatérünk.

1913 végén Schulze-Gaevernitz a kilenc berlini nagybank betéteit a körülbelül 10 milliárd márkányi összállományból 5,1 milliárdra becsülte.[9] Nemcsak a betétállományt, hanem az egész banktőkét figyelembe véve,

* *Alfred Lansburgh:* Fünf Jahre d. Bankwesen [A német bankok öt éve]. „Die Bank", 1913. 8. sz. 728. old.

ugyanez a szerző a következőket írta: „1909 végén a kilenc berlini nagybank, az *érdekeltségükhöz tartozó pénzintézetekkel együtt*, 11,3 milliárd márkával, vagyis az egész német banktőkének mintegy 83%-ával rendelkezett. A Deutsche Bank, amely *az érdekeltségéhez tartozó bankokkal együtt* mintegy 3 milliárd márkával rendelkezik, a porosz vasúti kincstár mellett az óvilág legnagyobb – emellett igen erősen decentralizált – tőketömörülése."*

Kiemeltük az „érdekeltséghez tartozó" bankokra való utalást, mert ez a legújabb tőkés koncentráció egyik legfontosabb megkülönböztető sajátossága. A nagyvállalatoknak, különösen a bankoknak, nemcsak az a módszerük, hogy közvetlenül felfalják a kisebbeket, hanem az is, hogy a kisebb bankokat magukhoz „csatolják", alárendelik maguknak, bevonják a „maguk" csoportjába, a maguk „konszernjébe" – ahogy banknyelven mondják – a tőkéjükben való „részesedés", részvényeik összevásárlása vagy kicserélése, a hitelviszonyok bizonyos rendszere stb. stb. útján. Liefmann professzor egy félezer oldalas vaskos „munkát" teljes egészében a mai „részesedési és finanszírozó társaságok" leírásának szentelt** – sajnos oly módon, hogy rendkívül alacsony színvonalú „elméleti" fejtegetésekkel egészítette ki a sok helyütt meg nem emésztett nyersanyagot.[10] Hogy ez a „részesedési" rendszer a koncentráció szempontjából milyen eredményekkel jár, azt a legjobban Riesser „bankembernek" a német nagybankokról szóló műve mutatja ki.[11] De mielőtt áttérnénk Riesser adataira, hadd ismertessük a „részesedési" rendszer egy konkrét példáját.

* *Schulze-Gaevernitz:* Die deutsche Kreditbank [A német hitelbank]. „Grundriss der Sozialökonomik". Tübingen 1915. 12. és 137. old.

** *R. Liefmann:* Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. Eine Studie über den modernen Kapitalismus und das Effektenwesen. 1. kiad. Jéna 1909. 212. old.

A Deutsche Bank „csoportja" a nagybankok egyik legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb csoportja. Hogy számításba vehessük a legfontosabb szálakat, amelyek ennek a csoportnak valamennyi bankját egybefűzik, különbséget kell tennünk első-, másod- és harmadfokú „részesedés", vagyis lényegében függőség (kisebb bankoknak a Deutsche Banktól való függése) között. A következő képet kapjuk*:

		Elsőfokú függőség	Másodfokú függőség	Harmadfokú függőség
A Deutsche Bank részesedik	állandóan	17 bankban;	ezekből 9 bank 34-ben;	ezekből 4 bank 7-ben
	meg nem határozott időre	5 bankban;	—	—
	időnként	8 bankban;	ezekből 5 bank 14-ben;	ezekből 2 bank 2-ben
	Összesen	30 bankban;	ezekből 14 bank 48-ban;	ezekből 6 bank 9-ben

Az „elsőfokú függőségben" levő 8 bank közé, amely a Deutsche Banknak „időnként" van alárendelve, három külföldi bank tartozik: egy osztrák (a bécsi Bankverein) és két orosz (a Szibirszkij Torgovij Bank és a Russzkij Bank dlja Vnyesnyej Torgovli). A Deutsche Bank csoportjához közvetlenül vagy közvetve, teljesen vagy részben összesen 87 bank tartozik, a csoport rendelkezésére álló saját és idegen tőke együttes összege pedig becslések szerint 2–3 milliárd márka.

Nyilvánvaló, hogy az a bank, amely egy ilyen csoport élén áll és megállapodást köt féltucatnyi más, nem sok-

* *A. Lansburgh:* Das Beteiligungssystem im deutschen Bankwesen [A részesedési rendszer a német bankszakmában]. „Die Bank", 1910. 1. félév, 500. old.

kal mögötte maradó bankkal, különösen nagy és előnyös pénzügyi műveletek, például az államkölcsönök lebonyolítására, kinőtt már a „közvetítő" szerepéből és maroknyi monopoltőkés szövetségévé változott.

Hogy milyen gyors volt éppen a XIX. század végén és a XX. század elején Németországban a bankügy koncentrációja, az Riesser következő, itt rövidített formában közölt adataiból látható:

6 berlini nagybanknál

Év	Kirendeltség Németországban	Letéti pénztárak és pénzváltók	Állandó részesedés német részvénybankokban	Intézetek száma összesen
1895	16	14	1	42
1900	21	40	8	80
1911	104	276	63	450

Látjuk, milyen gyorsan épül ki egy olyan sűrű csatornahálózat, amely kiterjed az egész országra, centralizál minden tőkét és pénzjövedelmet, s az elaprózott gazdaságok ezreit meg ezreit egységes tőkés nemzetgazdasággá, majd tőkés világgazdasággá alakítja át. Az a „decentralizáció", amelyről a fentebb közölt idézetben Schulze-Gaevernitz napjaink polgári politikai gazdaságtana nevében beszélt, a valóságban abban áll, hogy egyre több és több, azelőtt aránylag „önálló" vagy helyesebben lokálisan (helyileg) elszigetelt gazdasági egységet egyetlen egységes központnak vetnek alá. A valóságban tehát ez – *centralizáció*, a monopolista óriások szerepének, jelentőségének, hatalmának fokozódása.

A régebbi tőkésországokban ez a „bankhálózat" még sűrűbb. Angliában Írországgal együtt 1910-ben 7151 volt a bankfiókok száma. 4 nagybanknak egyenként

több mint 400 (447 és 689 között), további 4 banknak egyenként több mint 200, és 11 banknak több mint 100 fiókja volt.

Franciaországban a *három* legnagyobb bank, a Crédit Lyonnais, a Comptoir National és a Société Générale a következőképpen fejlesztette üzleteit és fiókjainak hálózatát*:

	Fiókok és pénztárak száma			A tőke nagysága	
	vidéken	Párizsban	összesen	saját	idegen (millió frankban)
1870	47	17	64	200	427
1890	192	66	258	265	1245
1909	1033	196	1229	887	4363

Egy modern nagybank „kapcsolatainak" jellemzésére Riesser adatokat közöl a Disconto-Gesellschaft, Németország és az egész világ egyik legnagyobb bankja (tőkéje 1914-ben elérte a 300 millió márkát) kimenő és beérkező leveleinek számáról:

	Beérkező levelek száma	Kimenő
1852	6 135	6 292
1870	85 800	87 513
1900	533 102	626 043

Az egyik párizsi nagybankban, a Crédit Lyonnais-ben a folyószámlák száma 1875-től 1912-ig 28 535-ről 633 539-re emelkedett.**

* *Eugen Kaufmann:* Das französische Bankwesen [A francia bankügy]. Tübigen 1911. 356. és 362. old.

** *Jean Lescure:* L'Épargne en France [A takatékbetétek Franciaországban]. Párizs 1914. 52. old.

Ezek az egyszerű adatok talán minden hosszadalmas fejtegetésnél szemléltetőbben bizonyítják, hogy a tőke koncentrációjával és a bankforgalom növekedésével milyen gyökeresen megváltozik a bankok jelentősége. A szétforgácsolt tőkésekből egyetlen kollektív tőkés alakul ki. Amikor a bank néhány tőkés számára folyószámlát vezet, látszólag merőben technikai, kizárólag kisegítő jellegű műveletet végez. Amikor azonban ez a művelet óriási méreteket ölt, kiderül, hogy maroknyi monopoltőkés alárendeli magának az egész tőkés társadalom kereskedelmi és ipari műveleteit, megszerezve a lehetőséget arra, hogy – bankkapcsolatok, folyószámlák és más pénzügyi műveletek útján – eleinte *pontosan megismerje* az egyes tőkések üzleti helyzetét, majd *ellenőrizze* őket, befolyást gyakoroljon rájuk a hitel növelésével vagy megszorításával, megkönnyítésével vagy megnehezítésével és végül *teljesen meghatározza* sorsukat, meghatározza jövedelmüket, megfossza őket tőkéjüktől, vagy pedig lehetővé tegye tőkéjük gyors és óriási méretű növekedését stb.

Az imént említettük a berlini Disconto-Gesellschaft 300 millió márkás tőkéjét. A társaság tőkéjének ez az emelése volt az egyik mozzanata annak a harcnak, amelyet a két legnagyobb berlini bank, a Deutsche Bank és a Disconto-Gesellschaft vívott egymással a hegemóniáért. 1870-ben az előbbi még új volt és mindössze 15 milliós tőkével rendelkezett, az utóbbinak pedig 30 millió volt a tőkéje. 1908-ban az elsőnek 200, a másodiknak 170 milliós tőkéje volt. 1914-ben az előbbi 250 millióra emelte tőkéjét, az utóbbi pedig egy másik elsőrendű nagybankkal, a Schafffhausenscher Bankvereinnel való fúzió útján 300 millióra. E mellett a hegemóniáért vívott harc mellett természetesen egyre gyakoribbak és egyre szilárdabbak e két bank „megállapodásai". Nézzük csak meg, milyen következtetések levonására kész-

tette a fejlődésnek ez a menete még azokat a bankszakembereket is, akik a gazdasági kérdéseket a legmérsékeltebb és legpedánsabb burzsoá reformerségen semmiképpen sem túlmenő szemszögből vizsgálják:

„Más bankok ugyanezt az utat fogják követni" – írta a „Bank" című német folyóirat a Disconto-Gesellschaft tőkéjének 300 millióra való felemelése alkalmából –, „és abból a 300 emberből, aki ma Németországot gazdaságilag kormányozza, idővel 50, 25 vagy még kevesebb marad. Arra sem lehet számítani, hogy a legújabb koncentrációs folyamat a bankszakmára korlátozódik majd. Az egyes bankok közötti szorosabb kapcsolatok természetesen az általuk patronált ipari konszernek közötti közeledéshez is vezetnek... s egy szép napon csodálkozva arra ébredünk, hogy csupa tröszt vesz körül bennünket, hogy a magánmonopóliumokat állami monopóliumokkal kell felváltanunk. Mindamellett alapjában véve legfeljebb azt a szemrehányást tehetjük magunknak, hogy nem gátoltuk a dolgok fejlődésének szabad, a részvények által kissé meggyorsított folyását." *

Kitűnő példa ez arra, hogy milyen gyámoltalan a burzsoá publicisztika, amelytől a burzsoá tudomány csak annyiban különbözik, hogy kevésbé őszinte és elhomályosítani igyekszik a dolgok lényegét, hogy a sok fától ne lássuk az erdőt. Amikor „elámulnak" a koncentráció következményein, „szemrehányást tesznek" a tőkés Németország kormányának vagy a tőkés „társadalomnak" („magunknak"), félnek a koncentrációnak a részvények bevezetése következtében beálló „meggyorsulásától", mint ahogy egy német „kartell"-szakember, Tschierschky, fél az amerikai trösztöktől és „többre becsüli" a német kartelleket, mert azok „a technikai és

* *A. Lansburgh:* Die Bank mit den 300 Millionen [A 300 milliós bank]. „Die Bank", 1914. 1. félév. 426. old.

gazdasági haladást" „talán nem fogják annyira hajszolni, mint a trösztök" * – mi ez, ha nem gyámoltalanság?

De ami tény, az tény. Németországban nincsenek trösztök, „csak" kartellek vannak, de legfeljebb 200 tőkemágnás *kormányozza* az országot. És számuk egyre csökken. A bankok mindenképpen, minden tőkésországban, a banktörvények minden változatossága mellett a sokszorosára fokozzák és gyorsítják a tőkekoncentrációt és a monopóliumalakulást.

„A bankrendszerrel persze adva van a termelési eszközök társadalmi méretekben történő általános könyvvitelének és elosztásának a formája, de csak a formája" – írta Marx fél évszázaddal ezelőtt a „Tőké"-ben (orosz fordítás III. köt. 2. rész. 144. old.).[12] A banktőke növekedésére, a nagybankok kirendeltségeinek és fiókjainak, folyószámláinak szaporodására stb. vonatkozólag idézett adatok konkrétan megmutatják, milyen is ez az „általános könyvvitele" az *egész* tőkésosztálynak, sőt nem is csak a tőkéseknek, hiszen a bankok, ha csak átmenetileg is, összegyűjtik a legkülönbözőbb pénzbeli jövedelmeket, a kistulajdonosok, az alkalmazottak és az elenyészően kis felső munkásréteg jövedelmeit egyaránt. A „termelési eszközök általános elosztása" – ez az, ami a dolgok formai oldalát tekintve *kinő* a modern bankokból, amelyek – Franciaországban alig 3–6, Németországban pedig 6–8 nagybankként – milliárdokkal meg milliárdokkal rendelkeznek. *Tartalma* szerint azonban a termelési eszközöknek ez az elosztása egyáltalán nem „általános", hanem magánjellegű, vagyis a nagytőke – és elsősorban a legnagyobb tőke, a monopoltőke – érdekeinek felel meg, amely olyan viszonyok között működik, amikor a lakosság tömegei csak tengődnek, amikor a mezőgazdaság egész fejlődése reménytelenül elmarad az

* *Tschierschky*, id. mű, 128. old.

ipar fejlődése mögött, az iparban pedig a „nehézipar" megsarcolja az ipar valamennyi többi ágát.

A tőkés gazdaság társadalmasítása tekintetében a bankoknak mindinkább konkurrenciát jelentenek a takarékpénztárak és a postahivatalok, amelyek „decentralizáltabbak", vagyis több helységre, nagyobb számú eldugott zugra, szélesebb néprétegekre terjesztik ki befolyásukat. Vizsgáljuk meg azokat az adatokat, amelyeket egy amerikai bizottság gyűjtött össze a bank- és takarékbetétek növekedéséről: *

Betétek (milliárd márkában)

	Angliában		Franciaországban		Németországban		
	bankokban	takarékpénztárakban	bankokban	takarékpénztárakban	bankokban	hitelszövetkezetekben	takarékpénztárakban
1880	8,4	1,6	?	0,9	0,5	0,4	2,6
1888	12,4	2,0	1,5	2,1	1,1	0,4	4,5
1908	23,2	4,2	3,7	4,2	7,1	2,2	13,9

A takarékpénztárak, amelyek 4 és $4^1/_4$ %-ot fizetnek a betétek után, kénytelenek tőkéjük számára „jövedelmező" elhelyezési lehetőséget keresni, váltó-, jelzálog- és egyéb ügyletekbe bocsátkozni. A bankok és a takarékpénztárak közötti határok „egyre inkább elmosódnak". A kereskedelmi kamarák, például a bochumi, az erfurti, azt követelik, hogy „tiltsák meg" a takarékpénztáraknak az olyan „tiszta" banküzyleteket, mint például a váltók leszámítolása, hogy korlátozzák a postahivatalok „bank"-tevékenységét.** A bankmágnások, úgy látszik, attól félnek, hogy nem várt oldalról esetleg oda-

* Az amerikai National Monetary Commission adatai. „Die Bank", 1910. 1. félév. 1200. old.

** Ugyanott, 1913. 811. és 1022. old.; 1914. 713. old.

lopakodik majd mellékjük az állami monopólium. Ez azonban természetesen nem jelent semmivel sem többet, mint mondjuk két osztályvezető vetélkedése ugyanabban az irodában. Hiszen egyrészt, a takarékpénztárak milliárdos tőkéivel a valóságban végeredményben *ugyancsak* a banktőke mágnásai rendelkeznek; másrészt, az állami monopólium a tőkés társadalomban nem egyéb, mint eszköz arra, hogy növeljék és biztosítsák az egyik vagy a másik iparág csőd szélén álló milliomosainak jövedelmét.

Az a tény, hogy a régi kapitalizmust, amelyben a szabadverseny uralkodott, felváltotta az új kapitalizmus, amelyben a monopólium uralkodik, többek között a tőzsde jelentőségének csökkenésében nyilvánul meg. „A tőzsde – írja a „Bank" című folyóirat – már régen nem nélkülözhetetlen közvetítője a forgalomnak, mint hajdanában, amikor a bankok a kibocsátott értékpapírok legnagyobb részét még nem tudták ügyfeleik körében elhelyezni." *

„»Minden bank tőzsde« – ez a mondás annál inkább igaz, minél nagyobb a bank, minél inkább fokozódik a bankszakmában a koncentráció." ** „Valamikor a hetvenes években a fiatalosan kicsapongó tőzsde" (ez „gyengéd" célzás az 1873-as tőzsdekrachra, a gründolási botrányokra[13] stb.) „nyitotta meg Németország iparosodásának korszakát, ma viszont a bankok és az ipar »egymaguk is boldogulnak«. Nagybankjainknak a tőzsde fölötti uralma... nem egyéb, mint a teljesen megszervezett német ipari állam kifejezése. Ha ezáltal szűkül az automatikusan érvényesülő gazdasági törvények területe és mérhetetlenül bővül a bankok útján történő tuda-

* „Die Bank" 1914. 1. félév. 316. old.

** *Dr. Oscar Stillich:* Geld- und Bankwesen [Pénz- és bankügy]. Berlin 1907. 169. old.

tos szabályozás területe, akkor így hallatlanul megnövekszik néhány vezető személyiség nemzetgazdasági felelőssége" – írja Schulze-Gaevernitz német professzor*, a német imperializmus szószólója, aki az egész világ imperialistái szemében tekintély, s aki csak egy „csekélységet" szeretne elpalástolni, mégpedig azt, hogy ez a bankok útján való „tudatos szabályozás" nem egyéb, mint a nagyközönség kifosztása maroknyi „teljesen megszervezett" monopoltőkés által. A burzsoá professzor feladata nem a rejtett összefüggések feltárása, nem a bankmonopolisták valamennyi üzelmének leleplezése, hanem azok szépítgetése.

Riesser, egy még tekintélyesebb közgazdász és „bankember", ugyancsak semmitmondó frázisokkal igyekszik túltenni magát azokon a tényeken, amelyeket tagadni lehetetlen: „a tőzsde egyre inkább elveszti azt az egész gazdaság és az értékpapírforgalom szempontjából elengedhetetlen tulajdonságot, hogy a nála összefutó gazdasági mozgásoknak ne csak a legprecízebb mérőeszköze, hanem majdnem automatikusan működő szabályozója is legyen."**

Más szóval: a régi kapitalizmus, a szabadverseny kapitalizmusa, a számára nélkülözhetetlen szabályozóval, a tőzsdével, a múltba vész. A helyébe egy új kapitalizmus lépett, amely magán viseli egy átmeneti valaminek, a szabadverseny és a monopólium afféle keverékének a félreismerhetetlen vonásait. Természetesen felmerül a kérdés, hogy *mibe* „megy át" ez a legújabb kapitalizmus, ám ezt a kérdést a polgári tudósok nem merik felvetni.

„Harminc esztendővel ezelőtt szabadon versenyző vál-

* *Schulze-Geavernitz:* Die deutsche Kreditbank. „Grundriss der Sozialökonomik". Tübingen 1915. 101. old.

** *Rieser*, id. mű, 4. kiad. 629. old.

lalkozók végezték el a $^{9}/_{10}$ részét annak a gazdasági munkának, amely – nem lévén fizikai munka – nem a »munkásra« hárult. Jelenleg ennek a gazdasági szellemi munkának $^{9}/_{10}$ részét *tisztviselők* végzik. Ennek a fejlődésnek az élén a bankok állanak." * Schulze-Gaevernitznek ez a beismerése újra meg újra felveti azt a kérdést, vajon mibe megy át a legújabb kapitalizmus, az imperialista szakaszába eljutott kapitalizmus. – – –

Ama néhány bank között, amely a koncentrációs folyamat következtében az egész tőkés gazdaság élén marad, természetesen egyre nagyobb mértékben jelentkezik és fokozódik a monopolista megegyezésre, a *banktrösztre* való törekvés. Amerikában nem kilenc, hanem *két* óriási bank, Rockefeller és Morgan[14] milliárdos bankja uralkodik 11 milliárd márka tőke fölött. ** Amikor Németországban – mint fentebb említettük – a Disconto-Gesellschaft elnyelte a Schaffhausenscher Bankvereint, a tőzsdeérdekeket képviselő „Frankfurter Zeitung" ezt a következőképpen kommentálta:

„A bankok egyre fokozódó koncentrációjával állandóan szűkül az a kör, amelyhez be lehet nyújtani a nagy hiteligényeket, s így a nagyipar egyre fokozottabb mértékben függ néhány bankkonszerntől. Az ipar és a pénzvilág szoros belső kapcsolatai korlátozzák a banktőkére ráutalt ipari társaságok mozgásszabadságát. A nagyipar ezért vegyes érzelmekkel szemléli a bankok fokozódó trösztösödését" (trösztökbe való egyesülését vagy trösztökké való átalakulását); „hiszen a nagybankok egyes konszernjei között máris ismételten megfigyelhettük olyan megegyezéseknek a csíráit, amelyek a konkurrencia korlátozását célozzák." ***

* *Schulze-Gaevernitz*, id. mű, 151. old.

** „Die Bank", 1912. 1. félév. 435. old.

*** Idézi *Schulze-Gaevernitz*. „Grdr. d. S.-Oek.". 155. old.

A bankügy fejlődésének legújabb vívmánya megint csak a monopólium.

Ami a bankok és az ipar szoros kapcsolatát illeti, éppen ezen a téren alighanem a legkézzelfoghatóbban mutatkozik meg a bankok új szerepe. Amikor a bank leszámítolja valamelyik vállalkozónak a váltóit, amikor folyószámlát nyit neki stb., ezek a műveletek külön-külön hajszálnyira sem csökkentik az illető vállalkozónak az önállóságát, s a bank nem lépi túl a közvetítő szerény szerepét. Ám amikor ezek a műveletek egyre gyakoribbak és tartósabbak, amikor a bank óriási tőkét „gyűjt össze", amikor az illető vállalat folyószámlájának vezetése módot ad a banknak arra – és ez így szokott lenni –, hogy egyre behatóbban és teljesebben megismerje ügyfelének gazdasági helyzetét, ennek az lesz az eredménye, hogy az ipari tőkés egyre jobban függ a banktól.

Ezzel együtt fejlődik ki a bankoknak a legnagyobb ipari és kereskedelmi vállalatokkal való afféle perszonáluniója, a bankok és vállalatok egybeolvadása részvénybirtoklás révén, annak révén, hogy a bankigazgatók a kereskedelmi és ipari vállalatok felügyelő bizottságának (vagy igazgatóságának) tagjává válnak és viszont. Jeidels német közgazdász igen részletes adatokat gyűjtött össze a tőkék és a vállalatok koncentrációjának erre a formájára vonatkozóan. A hat legnagyobb berlini banknak igazgatói révén *344* ipari részvénytársaságban és igazgatósági tagjai révén további *407* társaságban, tehát összesen *751* társaságban volt képviselete. *289* részvénytársaságban vagy 2–2 felügyelő bizottsági tagjuk volt, vagy az elnöki tisztséget töltötték be. Ezek között a kereskedelmi és ipari társaságok között megtaláljuk a legkülönbözőbb iparágakat, biztosító társaságokat, közlekedési vállalatokat, éttermeket, színházakat, iparművészeti vállalatokat stb. Másrészt ugyanennek a hat banknak a felügyelő bizottságában ott ült (1910-ben) 51

nagyiparos, köztük a Krupp cég igazgatója, a Hapag (Hamburg-Amerika) gőzhajózási óriásvállalat igazgatója stb. stb. 1895-től 1910-ig a hat bank mindegyike több száz (számuk 281 és 419 között mozgott) ipari társaság részvény- és kötvénykibocsátásában vett részt.*

A bankoknak az iparral való „perszonálunióját" mind az előbbi, mind az utóbbi társaságoknak a kormánnyal való „perszonáluniója" egészíti ki. „Felügyelő bizottsági tagságot – írja Jeidels – önként adnak előkelő nevű személyeknek, valamint volt államhivatalnokoknak, akik a hatóságokkal való kapcsolatban egy s más könnyítést (!!) érhetnek el..." „Minden nagybank felügyelő bizottságában rendszerint akad parlamenti képviselő vagy berlini városatya."

A nagytőkés monopóliumok kialakítása és továbbfejlesztése tehát minden „természetes" és „természetfölötti" úton teljes gőzzel halad. Szisztematikusan bizonyos munkamegosztás alakul ki a modern tőkés társadalom néhány száz pénzkirálya között.

„Egyes" (bankok igazgatósági tagjaivá stb. váló) „nagyiparosok működési területének ezzel a kiszélesedésével és vidéki igazgatóknak egy bizonyos ipari körzetre való korlátozódásával párhuzamosan a nagybankok vezetői mindinkább meghatározott üzletágakra specializálódnak. Az ilyen specializálódás általában csak akkor képzelhető el, ha az egész bankszakma és különösen az iparral való kapcsolata nagy méreteket öltött. Ez a munkamegosztás abban a kettős irányban folyik, hogy az ipar egészével való kapcsolatot mint szakterületet az igazgatók egyikére bízzák, és emellett minden igazgató mint felügyelő bizottsági tag elvállalja egy-egy különálló vállalatnak vagy több, szakmája és érdekeltségi köre szerint egymáshoz közel álló vállalatnak az

* *Jeidels* és *Riesser*, id. művek.

ellenőrzését." ...(A kapitalizmus már megérett az egyes vállalatok fölötti szervezett *ellenőrzésre*)... „A belföldi ipar, sőt olykor csupán a nyugat-németországi" (Nyugat-Németország ipari tekintetben Németország legfejlettebb része) „válik az egyiknek a területévé, a külföldi államokkal és iparral való kapcsolat, a személyi ügyek, a tőzsdeügyletek stb. a többiek specialitásává. Ezenkívül a bankigazgatók mindegyikének gyakran van még valami külön iparága vagy vidéke is, ahol mint felügyelő bizottsági tag bizonyos szerepet játszik; az egyik főleg villamosipari társaságok, a másik vegyipari gyárak, sörfőzdék vagy cukorgyárak felügyelő bizottságában működik, a harmadik csak néhány elszigetelt iparvállalat felügyelő bizottságában, de annál több nem ipari vállalat, mondjuk biztosító társaságok felügyelő bizottságában... Annyi bizonyos, hogy a nagybankokban, üzleteik méreteinek és sokféleségének növekedése arányában, a vezetők között egyre nagyobb a munkamegosztás – azzal a céllal (és eredménnyel), hogy így bizonyos értelemben valamelyest felülemelkedjenek a tiszta banküzleteken és az ipar általános kérdéseiben, valamint egyes iparágak speciális kérdéseiben nagyobb ítélőképességet és szakértelmet, ezáltal pedig a bank ipari érdekkörében nagyobb akcióképességet szerezzenek. A bankoknak ezt a rendszerét kiegészíti az a törekvés, hogy saját bankjuk, illetve albankjaik felügyelő bizottságába az iparban jártas embereket válasszanak be: ipari vállalkozókat, egykori hivatalnokokat, különösen olyanokat, akik a vasúti igazgatóságnál, a bányafelügyelőségnél szolgáltak" stb.*

Hasonló jellegű, csak kissé más formájú intézményeket találunk a francia bankszakmában is. A három legnagyobb francia bank egyike, a Crédit Lyonnais például

* *Jeidels*, id. mű, 157. old.

külön „pénzügyi dokumentációs irodát" (service des études financières) szervezett. Itt állandóan több mint 50 mérnök, statisztikus, közgazdász, jogász stb. dolgozik. Az iroda fenntartása 600–700 ezer frankba kerül évente. Nyolc osztályra tagozódik: az egyik külön az ipari vállalatokról gyűjt információkat, a másik az általános statisztikát tanulmányozza, a harmadik a vasúti és gőzhajózási társaságokat, a negyedik az értékpapírokat, az ötödik a pénzügyi jelentéseket stb. *

Ennek következménye egyrészt a banktőke és az ipari tőke egyre nagyobb mérvű egybeolvadása vagy N. I. Buharin találó kifejezésével élve: összenövése másrészt pedig a bankoknak valóban „egyetemes jellegű" intézményekbe való átnövése. Szükségesnek tartjuk, hogy erre vonatkozóan szó szerint idézzük Jeidelst, aki ezt a kérdést mindenki másnál behatóbban tanulmányozta:

„Ha az ipari kapcsolatokat összességükben vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy az iparnak dolgozó pénzintézetek *egyetemes jellegűek*. Ellentétben a bankok egyéb formáival és ellentétben azzal az irodalomban olykor támasztott követelménnyel, amely szerint a bankoknak egy bizonyos területre vagy iparágra kellene specializálódniuk, nehogy kicsússzon a talaj a lábuk alól – a nagybankok arra törekszenek, hogy az ipari vállalatokkal való kapcsolataikat hely és ágazat tekintetében minél változatosabbá tegyék, hogy egyre inkább kiküszöböljék a területi és ágazati megoszlás egyenlőtlenségeit, amelyek az egyes intézetek történetében lelik magyarázatukat." „Az iparral való kapcsolatot általánossá tenni – ez az egyik tendencia, e kapcsolat tartóssá és szorossá tétele – a másik; a hat nagybanknál mindkét

* E. Kaufmann cikke a francia bankokról. „Die Bank", 1909. 2. félév. 851. és a köv. oldalak.

tendencia, ha nem is teljesen, de nagyjából azonos mértékben máris messzemenően megvalósult."*

Kereskedelmi és ipari körök részéről sokszor hallatszanak panaszok a bankok „terrorja" ellen. Nem is csoda, hogy ilyen panaszok merülnek fel, amikor a nagybankok úgy „parancsolgatnak", amint azt a következő példa mutatja. 1901. november 19-én az úgynevezett berlini *D*-bankok egyike (a négy legnagyobb bank neve *D*-vel kezdődik) a következő levelet küldte az északnyugat-közép-németországi cementszindikátus igazgatóságának: „Társaságunknak f. hó 18-án a »Reichsanzeiger«-ben közzétett közleménye alapján számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy f. hó 30-án összeülő közgyűlésük olyan határozatokat fog hozni, amelyek üzletmenetükben számunkra nem kedvező változásokat idézhetnek elő. Ezért legnagyobb sajnálatunkra kénytelenek vagyunk az eddig Önöknek folyósított hitelt felmondani... Ha ellenben az említett közgyűlés nem hoz ránk nézve kedvezőtlen határozatokat és ha erre vonatkozóan kellő biztosítékokat kapunk a jövőt illetően is, készek vagyunk Önökkel újabb hitel folyósítása ügyében tárgyalásokba bocsátkozni."**

Ezek lényegében a kistőke régi panaszai a nagytőke nyomása ellen, csakhogy itt egy egész szindikátus kerül a „kicsik" kategóriájába! A kis- és nagytőke régi harca új, hasonlíthatatlanul magasabb fejlődési fokon újul ki. Érthető, hogy a nagybankok milliárdos vállalkozásai a technikai haladást is olyan eszközökkel lendíthetik előbbre, amelyeknek a régiek a nyomába sem léphetnek. A bankok például műszaki kutatóintézeteket alapítanak, amelyeknek az eredményeit természetesen csak a „baráti" iparvállalatok élvezhetik. Ilyen például a villa-

* *Jeidels*, id. mű, 180. old.

** *Dr. Oscar Stillich:* Geld- und Bankwesen. Berlin 1907. 148. old.

mos-gyorsvasúti kutatóintézet, a tudományos műszaki kutató központ stb.

A nagybankok vezetői maguk is feltétlenül látják, hogy a nemzetgazdaság valamilyen új viszonyai alakulnak ki, de tehetetlenek velük szemben.

„Aki az utóbbi években figyelemmel kísérte a nagybankok igazgatóságában és felügyelő bizottságában végbement személyi változásokat – írja Jeidels –, annak észre kellett vennie, hogyan kerül a gyeplő mindinkább olyanok kezébe, akik az ipar általános fejlődésébe való tevékeny beavatkozást a nagybankok elengedhetetlen és egyre sürgetőbb feladatának tartják, és hogyan fejlődik ki ezen az alapon köztük és a régebbi bankigazgatók között valamilyen szakmai, sőt gyakran személyi ellentét is. Alapjában véve itt arról van szó, hogy az ipari termelésbe való beavatkozás nem árt-e majd a bankoknak mint hitelintézeteknek, a bevált elveket és biztos nyereséget nem áldozzák-e fel olyan tevékenység kedvéért, amelynek semmi köze sincs a hitelközvetítéshez, s amely a bankokat olyan területre viszi, ahol az eddiginél is jobban ki vannak szolgáltatva az ipari konjunktúra vak uralmának. Míg a bankok idősebb vezetői közül sokan ezt vallják, a fiatalok többsége az ipar kérdésébe való tevékeny beavatkozásban ugyanazt a szükségszerűséget látja, amely a modern nagyipari fejlődéssel létrehozta a nagybankokat és a mai ipari bankügyleteket. Csak abban ért egyet a két fél, hogy a nagybankok új tevékenységéhez még nincsenek szilárd elvek, nincs konkrét cél." *

A régi kapitalizmus ideje lejárt. Az új – átmenet valami máshoz. Hogy sikerül megtalálni a „szilárd elveket és konkrét célt" a monopóliumnak a szabadversennyel való „kibékítéséhez", az persze hiú remény. A gyakorlat em-

* *Jeidels*, id. mű, 183–184. old.

bereinek vallomása egészen másképpen hangzik, mint a „szervezett" kapitalizmus varázsát magasztaló sok hivatalos dicshimnusz olyan apologéták szájából, mint Schulze-Gaevernitz, Liefmann és a hozzájuk hasonló „teoretikusok".[15]

Hogy mikor alakult ki véglegesen a nagybankok „új tevékenysége", erre a fontos kérdésre Jeidelsnél meglehetősen pontos feleletet találunk:

„Az ipari kapcsolatok a maguk új tárgyával, új formáival és új szerveivel, nevezetesen az egyidejűleg centralizáltan és decentralizáltan szervezett nagybankokkal, mint jellegzetes nemzetgazdasági jelenségek aligha alakultak ki a kilencvenes évek előtt; sőt, bizonyos értelemben ezt a kezdőpontot csak 1897-re tehetjük, ama hatalmas fúziók esztendejére, amelyek az ipari bankpolitika megfontolásaiból először vezették be az új decentralisztikus szervezetet vagy esetleg még későbbre is, mivel az 1900-as válság gyorsította meg és fokozta óriási mértékben a koncentrációs folyamatot mind az iparban, mind a bankszakmában, és ez tette az iparral való kapcsolatot igazán a nagybankok monopóliumává és sok tekintetben jóval szorosabbá és intenzívebbé." *

A XX. század tehát a fordulópont a régi és az új kapitalizmus, a tőkének mint olyannak az uralma és a finánctőke uralma között.

III. A FINÁNCTŐKE ÉS A FINÁNCOLIGARCHIA

„Az ipar tőkéjének egyre nagyobb része – írja Hilferding – nem azoké az ipari tőkéseké, akik felhasználják. A tőke fölötti rendelkezést csak a banktól kapják, amely

* Ugyanott, 181. old.

velük szemben a tulajdonost képviseli. Másrészt a bank a maga tőkéinek egyre növekvő részét kénytelen az iparban rögzíteni. Így egyre nagyobb mértékben ipari tőkéssé válik. Azt a banktőkét, tehát azt a pénzformában levő tőkét, amely ily módon valójában ipari tőkévé változott át, finánctőkének nevezem." A finánctőke tehát „olyan tőke, amellyel a bankok rendelkeznek és amelyet az ipari tőkések használnak."*

Ez a meghatározás nem teljes, minthogy nincs benne utalás az egyik legfontosabb mozzanatra, nevezetesen arra, hogy a termelés és a tőke koncentrációja olyan magas fokot ért el, amelyen a koncentráció monopóliumhoz vezet és vezetett. Márpedig Hilferding egész fejtegetésében, de különösen a fenti meghatározást tartalmazó fejezet előtti két fejezetben hangsúlyozza a *tőkés monopóliumok* szerepét.

A termelés koncentrációja; az ebből kinövő monopóliumok; a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése – ez a finánctőke keletkezésének története és a finánctőke fogalmának tartalma.

Most át kell térnünk annak leírására, hogy a tőkés monopóliumok „gazdálkodása" az árutermelés és a magántulajdon általános viszonyai között miképpen válik elkerülhetetlenül a fináncoligarchia uralmává. Meg kell jegyeznünk, hogy a német – és nem is csak a német – polgari tudomány olyan képviselői, mint Riesser, Schulze-Gaevernitz, Liefmann és mások, kivétel nélkül az imperializmus és a finánctőke apologétái. Nem tárják fel, hanem elpalástolják és szépítgetik az oligarchia módszereit, kialakulásának „mechanikáját", jövedelmének, „a kifogástalannak éppúgy, mint a kifogásolhatónak", méreteit, a parlamentekkel való kapcsolatait stb. stb.

* *R. Hilferding:* Финансовый капитал Moszkva 1912. 338–339. old.[16]

A „megoldhatatlan kérdéseket" azzal intézik el, hogy fontoskodva homályos frázisokat pufogtatnak, a bankigazgatók „felelősségérzetére" apellálnak, az egekig magasztalják a porosz hivatalnokok „kötelességtudatát", komoly ábrázattal mérlegelik a „felügyeletről", „szabályozásról" szóló teljesen komolytalan törvényjavaslatok részleteit, olyan elméleti játékokkal foglalkoznak, mint például a következő „tudományos" meghatározás, amelyet Liefmann professzor sütött ki: ***„...a kereskedelem javak gyűjtésére, tárolására és rendelkezésre bocsátására irányuló kereseti tevékenység"**** (dőlt és kövér betűkkel szedve a professzor művében)... Eszerint a kereskedelem megvolt már az ősembernél is, aki még nem ismerte a cserét, és meglesz a szocialista társadalomban is!

De a finánccoligarchia szörnyű uralmának szörnyű tényei annyira szembeötlők, hogy valamennyi tőkésországban, Amerikában is, Franciaországban is, Németországban is, egész irodalom keletkezett, amely *polgári* állásponton van ugyan, mindamellett nagyjából hűen festi le és az igazságnak megfelelően – persze nyárspolgári szempontból – bírálja a finánccoligarchiát.

A legfontosabbnak itt az a „részesedési rendszer" tekintendő, amelyről fentebb néhány szóban már említést tettünk. Heymann német közgazdász, aki alighanem mindenki mást megelőzve foglalkozott ezzel a rendszerrel, a következőképpen vázolja a dolog lényegét:

„A vezető ellenőrzi a központi társaságot (szó szerint „anyavállalatot"), ez a tőle függő társaságokat („leányvállalatokat"), ezek viszont az »unokavállalatokat« stb., úgyhogy nem is túlságosan nagy tőkével a termelés óriási területein lehet uralkodni; hiszen ha a tőke 50%-a elegendő valamely részvénytársaság ellenőrzéséhez,

* *Liefmann*, id. mű, 476. old.

akkor a vezetőnek csak 1 millióval kell rendelkeznie, hogy az »unokavállalatoknál« már 8 milliónyi tőkét ellenőrizhessen. S ha ezt a skatulyázást még tovább folytatja, akkor 1 millióval ellenőrizhet 16 milliót, 32 milliót stb." *

Valójában azonban a tapasztalatok szerint a részvények 40%-a is elegendő a részvénytársaság ügyeiben való döntéshez **, mert a szétforgácsolt, kis részvényesek egy bizonyos részének gyakorlatilag semmi lehetősége sincs arra, hogy részt vegyen a közgyűléseken stb. A részvénytulajdon „demokratizálódása", amelytől a burzsoá szofisták és az opportunista „szintén-szociáldemokraták" „a tőke demokratizálódását", a kistermelés szerepének és jelentőségének fokozódását várják (vagy legalábbis ezt állítják), a valóságban csak egyik módja annak, hogy a fináncoligarchia növelje hatalmát.[17] Többek között ez a magyarázata annak, hogy a fejlettebb vagy régibb és „tapasztaltabb" tőkésállamokban a törvényhozás kisebb névértékű részvényeket is engedélyez. Németországban a törvény nem engedélyez 1000 márkánál kisebb névértékű részvényeket, és a német pénzmágnások irigykedve tekintenek Angliára, ahol a törvény egy font sterling (= 20 márka, körülbelül 10 rubel) névértékű részvényeket is engedélyez. Siemens, Németország egyik legnagyobb ipari vállalkozója és „pénzkirálya" 1900. június 7-én a Reichstagban kijelentette, hogy „az egyfontos részvény a brit imperializmus alapja" ***. Ennek az üzletembernek szemmelláthatóan alaposabb, „marxistább" fogalma van arról, hogy mi is voltaképpen az imperializmus, mint egy bizonyos, nem

* *Hans Gideon Heymann:* Die gemischten Werke im deutschen Grosseisengewerbe. Stuttgart 1904. 268–269. old.

** *Liefmann:* Beteiligungsges. etc. 1. kiad. 258. old.

*** *Schulze-Gaevernitz.* „Grdr. d. S.-Oek.". V. 2. 110. old.

éppen tiszteletreméltó írónak, aki az orosz marxizmus megalapítójának számít ugyan[18], de úgy véli, hogy az imperializmus csak egyetlen népnek a rossz tulajdonsága...

Ám a „részesedési rendszer" nemcsak a monopoltőkések hatalmának óriási arányú növelésére szolgál, hanem emellett azt is lehetővé teszi, hogy büntetlenül mindenféle sötét és piszkos üzleteket folytassanak és kifosszák a közönséget, mert az „anyavállalat" vezetői formailag, a törvény szerint, nem felelnek a „leányvállalatért", amely „önállónak" számít és amelynek *révén mindent* „el lehet intézni". Nézzük az alábbi példát, amelyet a „Bank" című német folyóirat 1914. májusi számából vettünk:

„Például a kasseli Aktiengesellschaft für Federstahlindustrie, amely a legutóbbi évekig Németország egyik legjövedelmezőbb vállalata volt, az igazgatóság helytelen intézkedései következtében annyira lecsúszott, hogy az osztalék néhány év alatt 15%-ról 9%-ra esett. Az igazgatóság az egyik »leányvállalatnak«, a Hassia korlátolt felelősségű társaságnak, amelynek névleges tőkéje mindössze néhány százezer márkára rúgott, a részvényesek tudta nélkül *6 millió márka* kölcsönt folyósított. Ez a kölcsön, amely az »anyavállalat« részvénytőkéjének majdnem háromszorosa volt, az utóbbi mérlegében egyáltalán nem szerepelt; az ilyen elhallgatás jogilag a legkisebb mértékben sem volt kifogásolható, s ezt két éven át folytathatták, mert a kereskedelmi törvénykönyv egyetlen cikkelyébe sem ütközött. A felügyelő bizottság elnöke, aki ezeket a megtévesztő mérlegeket felelősen ellenjegyezte, elnöke volt a kasseli kereskedelmi kamarának és ma is az. A részvényesek csak akkor szereztek tudomást a Hassia-kölcsönről, amikor már rég kiderült, hogy ez melléfogás volt..." (ezt a szót a szerzőnek idézőjelbe kellett volna tennie) „...s amikor már

a Federstahl-részvények árfolyama a beavatottak eladásai folytán mintegy 100%-kal esett...

...*Ez az eset, amely iskolapéldája a részvénytársaságoknál a mindennapos mérleg-ekvilibrisztikának*, érthetővé teszi, hogy a részvénytársaságok igazgatóságai miért vállalnak általában sokkal könnyebb szívvel kockázatot, mint a magánvállalkozók. A modern mérlegtechnika nemcsak hogy megkönnyíti nekik a vállalt kockázat elleplezését az átlagrészvényes előtt, hanem arra is módot ad, hogy a fő érdekeltek, részvényeik idejében való eladása útján, megmeneküljenek egy elhibázott kísérlet következményeitől, míg a magánvállalkozó mindennél, amit tesz, saját bőrét viszi vásárra...

Sok részvénytársaság mérlegei olyanok, mint azok a középkorból ismert palimpszesztoszok" (pergamenek, amelyeken az eredeti írást bemázolták és fölébe új szöveget írtak), „amelyekről előbb le kellett törölni az írást, hogy az alatta elrejtett szöveget, amely az igazi értelmet tartalmazta, ki lehessen betűzni...

A mérleg áttekinthetetlenné tételére a legegyszerűbb és ezért a leggyakrabban alkalmazott módszer az, hogy az egységes üzemet leányvállalatok alapítása vagy beolvasztása útján több részre bontják. Hogy ennek a rendszernek milyen előnyei vannak különböző – törvényes és törvénytelen – célok szempontjából, az annyira nyilvánvaló, hogy ma már kivételszámba mennek az olyan nagyobb társaságok, amelyek ezt a rendszert nem tették magukévá." *

Egy olyan nagy monopolista társaság példájaképpen, amely a legnagyobb mértékben alkalmazza ezt a rendszert, a szerző a híres Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaftot (az AEG-t, amelyre alább még visszatérünk) ne-

* *L. Eschwege:* Tochtergesellschaften [Leányvállalatok]. „Die Bank", 1914. 1. félév. 545. old.

vezi meg. 1912-ben ez a társaság becslések szerint *175–200* társaságban részesedett, természetesen úgy, hogy uralkodott fölöttük és összesen körülbelül *másfél milliárd márka* tőkét ölelt fel.*

Az ellenőrzésre, a mérlegek közzétételére, bizonyos mérlegminták kidolgozására, felügyelő szervek létesítésére és egyebekre vonatkozó mindenféle szabályoknak, amelyekkel a jószándékú – vagyis a kapitalizmust védeni és szépítgetni szándékozó – professzorok és hivatalnokok lekötik a nagyközönség figyelmét, itt nem lehet semmiféle jelentőségük. Hiszen a magántulajdon szent, és senkinek sem szabad megtiltani, hogy részvényeket vásároljon vagy eladjon, cseréljen vagy elzálogosítson stb.

Hogy az orosz nagybankokban milyen méreteket öltött a „részesedési rendszer", arról bizonyos fokig képet adnak E. Agahd adatai, aki 15 évig az orosz–kínai bank tisztviselője volt és 1914 májusában közzétett egy munkát a következő nem egészen pontos címmel: „A nagybankok és a világpiac"**. A szerző a nagy orosz bankokat két fő csoportra osztja: *a)* „részesedési rendszerrel" dolgozókra és *b)* „függetlenekre", amikor is „függetlenségen" egész önkényesen a *külföldi* bankoktól való függetlenséget érti; az első csoportot a szerző három alcsoportra osztja: 1) német, 2) angol és 3) francia részesedés, értve ezen az illető nemzetiségű legnagyobb külföldi bankok „részesedését" és uralmát. A szerző „produktí-

* *K. Heinig:* Der Weg des Elektrotrusts [A villamosipari tröszt útja]. „Die Neue Zeit", 1912. 30. évf. 2. 484. old.

** *E. Agahd:* Grossbanken und Weltmarkt. Die wirtschaftliche und politische Bedeutung der Grossbanken im Weltmarkt unter Berücksichtigung ihres Einflusses auf Russlands Volkswirtschaft und die deutsch-russischen Beziehungen [A nagybankok és a világpiac. A nagybankok gazdasági és politikai jelentősége a világpiacon, tekintettel Oroszország nemzetgazdaságára és a német–orosz kapcsolatokra gyakorolt befolyásukra]. Berlin 1914.

van" (a kereskedelembe és az iparba) befektetett és „spekulatívan" (tőzsdei és pénzügyi műveletekbe) befektetett banktőkét különböztet meg, és a maga kispolgári reformista szemszögéből feltételezi, hogy a kapitalizmus fenntartása mellett a befektetés első fajtáját külön lehet választani a másodiktól és a második fajtát ki lehet küszöbölni.

A szerző adatai a következők:

Bankaktivák

(1913. október–novemberi adatok szerint) millió rubelben

	Orosz bankcsoportok	Befektetett tőke		
		produktív	spekulatív	összesen
a 1)	4 bank: Szibirszkij Torgovij; Russzkij; Mezsdunarodnij; Ucsotnij	413,7	859,1	1272,8
a 2)	2 bank: Torgovo-Promislennij; Russzko-Anglijszkij	239,3	169,1	408,4
a 3)	5 bank: Russzko-Aziatszkij; Petyerburgszkij Csasztnij; Azovszko-Donszkoj; moszk. Union; Russzko-Francuzszkij Torgovij	711,8	661,2	1373,0
	(11 bank) *Együtt a*) =	1364,8	1689,4	3054,2
b)	8 bank: Moszkovszkij Kupecseszkij; Volzsszko-Kamszkij; Junker i K°; Sz.-Petyerburgszkij Torgovij (azelőtt Wawelberg); Moszkovszkij (azelőtt Rjabusinszkij); Moszkovszkij Ucsotnij; Moszkovszkij Torgovij; Moszkovszkij Csasztnij	504,2	391,1	895,3
	(19 bank) *Összesen*	1869,0	2080,5	3949,5

Ezek szerint az adatok szerint a nagybankok csaknem 4 milliárd rubelnyi „dolgozó" tőkéjének *több mint* $^3/_4$ *része* – 3 milliárdon felüli összeg – olyan bankoké, amelyek tulajdonképpen külföldi, elsősorban párizsi bankok (a híres banktrió: Banque de l'Union Parisienne; Banque de Paris et des Pays-Bas; Société Générale) és berlini bankok (különösen a Deutsche Bank és a Disconto-Gesellschaft) „leányvállalatai". A két legnagyobb orosz bank, a Russzkij (Russzkij Bank dlja Vnyesnyej Torgovli) és a Mezsdunarodnij (Sz.-Petyerburgszkij Mezsdunarodnij Kommercseszkij Bank), 1906-tól 1912-ig 44 millió rubelről 98 millióra növelte tőkéjét, tartalékait pedig 15 millióról 39 millióra, s „$^3/_4$ részben német tőkével dolgozott"; az első bank a berlini Deutsche Bank, a második a berlini Disconto-Gesellschaft „konszernjéhez" tartozik. A derék Agahd mélységesen felháborodik azon, hogy a berlini bankok kezükben tartják a részvények többségét, s hogy az orosz részvényesek emiatt tehetetlenek. Természetes is, hogy a tőkét exportáló ország szedi le a tejfölt: például a berlini Deutsche Bank, amely Berlinben bevezette a Szibirszkij Torgovij Bank részvényeit, egy évig tárcájában tartotta ezeket, majd a 100-as névértékű részvényeket 193-as árfolyamon, vagyis majdnem kétszeres áron adta el, s ezen körülbelül 6 millió rubelt „keresett", amit Hilferding „alapítói nyereségnek" nevez.

A szerző a pétervári legnagyobb bankok egész „tőkeerejét" 8235 millió, vagyis majdnem 8 milliárd $^1/_4$ rubelre becsüli, a külföldi bankok „részesedésének", helyesebben uralmának megoszlásáról pedig a következő képet adja: francia bankok – 55%, angolok – 10%, németek – 35%. Ebből az összegből, vagyis a 8235 millió működő tőkéből, a szerző becslései szerint 3687 millió, vagyis több mint 40% jut a szindikátusokra: a Produgolra, a Prodametre, valamint az ásványolaj-, a kohó- és a ce-

mentipar szindikátusaira. Tehát a banktőkének és az ipari tőkének a tőkés monopóliumok kialakulásával kapcsolatos egybeolvadása Oroszországban is óriási lépésekkel haladt előre.[19]

A kevesek kezében koncentrált és gyakorlatilag monopóliumot élvező finánctőke óriási és egyre növekvő profitot szerez alapításokból, értékpapírok kibocsátásából, állami kölcsönkből stb., erősítve a finánccoligarchia uralmát és megsarcolva az egész társadalmat a monopoltőkések javára. Vegyünk csak egyet abból a rengeteg példából, amelyeket Hilferding az amerikai trösztök „gazdálkodására" vonatkozólag idéz: Havemayer 1887-ben megalapította a cukortrösztöt 15 kisebb társaság egyesítése útján, amelyek össztőkéje 6½ millió dollára rúgott. A tröszt tőkéjét, amerikai kifejezéssel élve, „felhígították": 50 millió dollárban állapították meg. Ennél a „túlkapitalizálásnál" majdani monopolprofitra számítottak, mint ahogy az acéltröszt ugyancsak Amerikában a majdani monopolprofit reményében egyre több vasérclelőhelyet vásárolt össze. És csakugyan, a cukortröszt monopolárakat állapított meg és olyan jövedelemre tett szert, hogy 10%-os osztalékot fizethetett a *hétszeresére* „felhígított" tőke, vagyis *majdnem 70%-ot a trösztalapításakor valóban befizetett tőke után!* 1909-ben a tröszt tőkéje 90 millió dollárra rúgott. A tőke 22 év alatt több mint tízszeresére nőtt.

Franciaországban a „finánccoligarchia" uralma („A francia finánccoligarchia ellen" – ez a címe Lysis ismert könyvének, amelynek 1908-ban az 5. kiadása jelent meg) csak kevéssé eltérő formát öltött. A négy legnagyobb banknak nem viszonylagos, hanem „abszolút monopóliuma van" az értékpapír-kibocsátásban. Ez gyakorlatilag a „nagybankok trösztje". S a monopólium az értékpapír-kibocsátásoknál monopolprofitot biztosít. Kölcsönöknél a kölcsönt felvevő ország rendszerint az egész

összegnek legfeljebb 90%-át kapja meg; 10% a bankoknak és egyéb közvetítőknek jut. A bankok profitja a 400 millió frankos orosz–kínai kölcsönből 8% volt, a 800 milliós orosz kölcsönből (1904) 10%, a 62½ milliós marokkói kölcsönből (1904) 18¾%. A kapitalizmus, amely a kis uzsoratőkéből indult fejlődésnek, gigantikus méretű uzsoratőkével fejezi be fejlődését. „A franciák Európa uzsorásai" – mondja Lysis. A kapitalizmus ilyen elfajulása következtében a gazdasági élet összes feltételeiben mélyreható változások mennek végbe. A népszaporodás megtorpanása, az ipar, a kereskedelem, a tengeri közlekedés pangása mellett az „ország" uzsorán gazdagodhat. „Ötven ember, aki 8 millió frank tőkét képvisel, a 4 bankban *kétmilliárddal* rendelkezhet." A „részesedési" rendszer, amelyet már ismerünk, ugyanezekkel a következményekkel jár: az egyik legnagyobb bank, a Société Générale kibocsátja „leányvállalatának", a Raffineries d'Egypte-nek 64 000 kötvényét. A jegyzési árfolyam 150%, vagyis a bank minden rubelen 50 kopeket keres. E társaság osztalékai fiktíveknek bizonyultak, a „közönség" 90–100 millió frankot vesztett; a „Société Générale egyik igazgatója tagja volt a Raffineries igazgatóságának". Nem csoda, ha a szerző arra a következtetésre jut, hogy: „a francia köztársaság fináncmonarchia"; hogy „a fináncoligarchiának korlátlan uralma van; kezében tartja mind a sajtót, mind a kormányt"*.

A fináncoligarchia fejlődésében és erősödésében igen fontos szerepet játszik az értékpapír-kibocsátásnak mint a fináncтőke egyik fő műveletének rendkívül magas jövedelmezősége. „Nincs belföldön üzlet, amely csak megközelítőleg is olyan magas profitot biztosítana, mint egy

* *Lysis:* Contre l'oligarchie financière en France [A francia fináncoligarchia ellen]. 5. kiad. Párizs 1908. 11., 12., 26., 39., 40. és 48. old.

külföldi kölcsön kibocsátása és elhelyezése" – írja a „Bank" című német folyóirat.*

„Nincs bankművelet, amely olyan nagy haszonnal járna, mint az emisszió." Iparvállalatok részvényeinek kibocsátásánál, a „Deutscher Oekonomist" adatai szerint, az évi profit átlagban a következőképpen alakult:

1895 — 38,6%	1898 — 67,7%
1896 — 36,1%	1899 — 66,9%
1897 — 66,7%	1900 — 55,2%

„Az 1891 és 1900 közt eltelt tíz év folyamán csupán német ipari értékpapírokon *több mint egy milliárdnyi* ázsiót »kerestek«."**

Míg ipari fellendülés idején a finánctőke profitja mérhetetlenül nagy, hanyatlás idején a kis és gyenge vállalatok tönkremennek, a nagybankok pedig „részt vesznek" potom áron való összevásárlásukban vagy a jövedelmező „szanálásokban" és „újjászervezésekben". A veszteséges vállalatok „szanálásakor" „a részvénytőkét leszállítják; vagyis a hozadék kisebb tőke közt oszlik meg, s azután már ehhez a tőkéhez számítódik. Ha viszont egyáltalában nincs hozadék, akkor új tőkét szereznek, s ez a csökkentett értékű régi tőkével egybevéve most már elegendő hozamot biztosít. Jegyezzük meg mellékesen – teszi hozzá Hilferding –, hogy az ilyen szanálásoknak és újjászervezéseknek kettős a jelentősége a bankok számára: először, hasznot hajtó üzlet, másodszor, alkalom arra, hogy függő helyzetbe hozzák az ilyen bajba került társaságokat."***

* „Die Bank", 1913. 7. sz. 630. old.

** *Stillich*, id. mű, 143. old., és *W. Sombart:* Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert [A német nemzetgazdaság a XIX. században]. 2. kiad. 1909. 526. old. 8. melléklet.

*** „Финансовый капитал". 172. old.[20]

Egy példa: a dortmundi Union bányaipari részvénytársaságot 1872-ben alapították. Csaknem 40 millió márka részvénytőkét bocsátottak ki, s amikor az első esztendőben 12%-os osztalékot fizettek, az árfolyam 170%-ra emelkedett. A finánctőke leszedte a tejfölt, 28 milliót keresett. A társaság alapításában a főszerepet ugyanaz a német nagybank, a Disconto-Gesellschaft játszotta, amely szerencsésen 300 millió márkás tőkére tett szert. Ezután az Union osztaléka nullára esik. A részvényesek kénytelenek beleegyezni a tőke „leírásába", vagyis pénzük egy részének elvesztésébe, nehogy az egészet elveszítsék. S a szanálások sorozata nyomán az Union könyveiből 30 esztendő alatt több mint 73 millió márka tűnt el. „Jelenleg a társaság eredeti részvényesei részvényeik névértékének már csak 5%-át tartják kezükben",* a bankok ellenben minden „szanáláson" egyre csak „kerestek".

Különösen jövedelmező üzlet a finánctőkének a rohamosan növekvő nagyvárosok környékén fekvő telkekkel űzött spekuláció is. A bankmonopólium itt egybeolvad a földjáradék monopóliumával és a közlekedés monopóliumával, mert a telkek áremelkedése, az előnyös parcellázás lehetősége stb. leginkább a város központjával való közlekedéstől függ, ez pedig nagy társaságok kezében van, amelyek a részesedési rendszer és az igazgatósági tagságok megoszlása révén kapcsolatban állnak ezekkel a bankokkal. Ily módon áll elő az, amit L. Eschwege német író, a „Bank" című folyóirat munkatársa, aki külön tanulmányozta a telekkereskedelemmel, a telekelzálogosítással stb. kapcsolatos ügyleteket, „mocsárnak" nevezett: őrült spekuláció a külvárosi telkekkel, építőipari vállalatok bukása, mint például a berlini Boswau

* *Stillich*, id. mű, 138. old. és *Liefmann:* Beteiligungsges. etc. 1. kiad. 51. old.

& Knauer cégé, amely mintegy 100 millió márkát szedett össze a „fölöttébb szolid és nagy" Deutsche Bank közvetítésével, úgyhogy ez a bank természetesen a „részesedési" rendszer alapján, vagyis titokban, a háttérből működött és „mindössze" 12 millió márka veszteséggel megúszta a dolgot; továbbá a felfújt építőipari cégektől semmit sem kapó kisvállalkozók és munkások tönkremenése; csalárd egyezségek a „tisztességes" berlini rendőrséggel és a közigazgatási szervekkel, hogy magukhoz kaparintsák az építőipari tájékoztatást és a városi elöljáróságtól megszerezzék az építési engedélyt stb. stb.*

Az „amerikai erkölcsök", amelyek láttán európai professzorok és jóérzésű burzsoák oly képmutatóan forgatják szemüket, a finánctőke korában a szó szoros értelmében minden ország minden nagyvárosának erkölcseivé váltak.

Berlinben 1914 elején arról beszéltek, hogy küszöbön áll egy „közlekedési trösztnek", vagyis a három berlini közlekedési vállalat: a magasvasút, a villamosvasút és az omnibusztársaság „érdekközösségének" a megalakítása. „Hogy ilyen szándék fennforog – írta a „Bank" című folyóirat –, azt már azóta tudjuk, amióta ismeretessé vált, hogy az omnibuszvállalat részvénytöbbsége a másik két közlekedési vállalat birtokába került... A terv szorgalmazóinak nyugodtan elhihetjük, hogy a közlekedés egységes szabályozásától olyan megtakarításokat remélnek, amelyeknek egy része végeredményben a közönség javát is szolgálhatná. Ám a kérdést az komplikálja, hogy az alakulóban levő közlekedési tröszt mögött bankok állanak, amelyek az általuk monopolizált közlekedést, ha úgy akarják, telekérdekeltségeik szolgálatába állít-

* „Die Bank", 1913. 952. old. *L. Eschwege:* Der Sumpf [A mocsár]; ugyanott, 1912. 1. félév. 223. és köv. oldalak.

hatják. Ez a feltevés teljesen kézenfekvő; gondoljanak csak arra, hogy már a magasvasúti társaság alapításakor is erősen összefonódtak a közlekedési érdekek a magasvasutat patronáló nagybank telekkereskedelmi érdekeivel, sőt ez az összefonódás volt egyik lényeges előfeltétele e közlekedési vállalat megalapításának. A magasvasút keleti vonalának az volt a feladata, hogy könnyen megközelíthetővé tegye azokat a telkeket, amelyeket a bank és néhány üzlettársa, miután a vasútvonal megépítése biztosítva volt, nagy haszonnal eladott..." *

Mihelyt a monopólium létrejött és milliárdokat forgat, teljesen elkerülhetetlenül áthatja a társadalmi élet *valamennyi* területét, a politikai rendszerre és bármely egyéb „részletkérdésre" való tekintet nélkül. A német közgazdasági irodalomban szeretnek lakájkodva a porosz hivatalnoki kar becsületességével kérkedni, a francia Panamára[21] vagy az amerikai politikusok megvesztegethetőségére célozgatva. Márpedig tény, hogy *még* a németországi banküggyel foglalkozó polgári irodalom *is* kénytelen minduntalan messze túlmenni a tiszta bankműveletek tárgyalásán és például „a bank felé áramlásról" írni azoknak az egyre szaporodó eseteknek kapcsán, amikor államhivatalnokok bankok szolgálatába állnak: „hogy állunk az olyan államhivatalnok elfogulatlanságával, akinek titkos vágya egy jó kis állás a Behrenstrassén?" ** – ez Berlinnek az az utcája, ahol a Deutsche Bank székel. Alfred Lansburgh, a „Bank" című folyóirat kiadója 1909-ben „A bizantinizmus gazdasági jelentősége" címmel cikket írt, többek között II. Vilmos palesztinai útjáról és ennek „közvetlen eredményéről, a

* „Verkehrstrust" [„Közlekedési tröszt"]. „Die Bank", 1914. 1. félév. 89. old.

** „Der Zug zur Bank" [„A bank felé áramlás"]. „Die Bank". 1909. 1. félév. 79. old.

Bagdadi Vasútról, a »német vállalkozó szellem« e végzetes »nagy művéről«, amely inkább oka a »bekerítésnek«, mint valamennyi politikai vétkünk együttvéve"* – (bekerítésen VII. Edward politikája értendő, aki azon volt, hogy Németországot elszigetelje és egy németellenes imperialista szövetség gyűrűjével bekerítse). Eschwege, ugyanennek a folyóiratnak már említett munkatársa 1911-ben „Plutokrácia és bürokrácia" címmel cikket írt, amelyben fényt derített például Völker német hivatalnok esetére, aki a kartellbizottság tagjaként kitűnt erélyes fellépésével, nem sokkal ezután pedig a legnagyobb kartellben, az acélszindikátusban jól jövedelmező állást vállalt. Az ilyen esetek, amelyek korántsem véletlenek, ugyanezt a polgári írót annak elismerésére késztették, hogy „a német alkotmányban biztosított gazdasági szabadság a gazdasági élet sok területén tartalmatlan frázissá lett", s hogy a plutokrácia kialakult uralma mellett „még a legmesszebbmenő politikai szabadság sem menthet már meg bennünket attól, hogy szabadságunktól megfosztott emberek népévé ne váljunk".**

Ami Oroszországot illeti, egyetlen példára szorítkozunk: néhány esztendővel ezelőtt az egész sajtót bejárta az a hír, hogy Davidov, a hiteliroda igazgatója, otthagyja az állami szolgálatot és az egyik nagybanknál vállal állást olyan fizetésért, amelynek a szerződés értelmében néhány év alatt meg kell haladnia az 1 millió rubelt. A hiteliroda olyan szerv, amelynek feladata „egyesíteni az ország valamennyi hitelintézetének működését", és amely a fővárosi bankoknak szubvenciókat nyújt 800–1000 millió rubel erejéig.***

* Ugyanott, 301. old.

** Ugyanott, 1911. 2. félév. 825. old.; 1913. 2. félév. 962. old.

*** *E. Agahd:* Grossbanken und Weltmarkt. 202. old.

A kapitalizmusnak általában a lényegéhez tartozik, hogy különválasztja a tőketulajdont a termelésbe való tőkebefektetéstől, a pénztőkét az ipari vagy termelő tőkétől, a járadékost, aki kizárólag pénztőke jövedelméből él, a vállalkozótól és mindazoktól akik közvetlenül részt vesznek a tőke fölötti rendelkezésben. Az imperializmus, vagyis a finánctőke uralma a kapitalizmusnak az a legmagasabb foka, amikor ez a kettéválás óriási méreteket ölt. Amikor a finánctőke túlsúlyba kerül a tőke valamennyi más formájával szemben, ez a járadékosok és a finánccoligarchia uralmát, néhány pénz-„hatalommal" rendelkező államnak a többiek közül való kiemelkedését jelenti. Hogy milyen méreteket ölt ez a folyamat, azt az emisszióra, vagyis a mindenféle értékapapírok kibocsátására vonatkozó statisztikai adatokból ítélhetjük meg.

A „Bulletin de l'Institut International de Statistique"-ben A. Neymarck* igen részletes, teljes és összehasonlítható adatokat közölt az egész világon eszközölt emissziókról, olyan adatokat, amelyeket később kivonatosan sokszor idéztek a közgazdasági irodalomban.[22] Íme négy évtizednek az összesített adatai:

Az emissziók összege milliárd frankban évtizedek szerint

1871—1880.....	76,1
1881—1890.....	64,5
1891—1900.....	100,4
1901—1910.....	197,8

* „Bulletin de l'Institut International de Statistique" [„A Nemzetközi Statisztikai Intézet Értesítője"]. XIX. köt. II. füz. Hága 1912. – A kisállamokra vonatkozó adatokat – második hasáb – hozzávetőleg számítottuk ki az 1902-es számok alapján, 20%-kal növelve.

Az 1870-es években az egész világon eszközölt emissziók teljes összegét elsősorban a francia–porosz háborúval és az ezt követő németországi gründolási időszakkal kapcsolatos kölcsönök növelték. Egészében véve a növekedés a XIX. század három utolsó évtizedében aránylag nem túlságosan gyors, és csupán a XX. század első évtizede mutat óriási növekedést: tíz év alatt az összeg majdnem kétszeresére emelkedett. A XX. század eleje tehát nemcsak a monopóliumok (kartellek, szindikátusok, trösztök) növekedése terén jelent fordulópontot, amiről már szóltunk, hanem a finánctőke növekedése terén is.

Neymarck az egész világ értékpapírjainak összegét 1910-ben körülbelül 815 milliárd frankra becsüli. Miután hozzávetőlegesen kiszámítja az ismétlődő tételeket, ezek levonásával 575–600 milliárdot kap. Országok szerint (600 milliárdot véve) ez az összeg a következőképpen oszlik meg:

Az értékpapírok összege 1910-ben
(milliárd frankban)

Anglia	142	479	Hollandia	12,5
Egyesült Államok	132		Belgium	7,5
Franciaország	110		Spanyolország	7,5
Németország	95		Svájc	6,25
Oroszország	31		Dánia	3,75
Ausztria–Magyarország	24		Svédország, Norvégia, Románia stb.	2,5
Olaszország	14			
Japán	12		*Összesen*	600

Ezekből az adatokból azonnal kitűnik, milyen élesen válik ki a négy leggazdagabb tőkésország, amelyek egyenként körülbelül 100–150 milliárd frank értékpapírral rendelkeznek. Ebből a négy országból kettő – a két legrégibb és, mint látni fogjuk, gyarmatokban leggazdagabb tőkésország: Anglia és Franciaország; a má-

sik kettő – fejlődésének gyorsasága és a tőkés monopóliumoknak a termelésben való térhódítása tekintetében élenjáró kapitalista államok: az Egyesült Államok és Németország. Ez a négy ország összesen 479 milliárd frankkal, vagyis az egész világ finánctőkéjének csaknem 80%-ával rendelkezik. Ezekkel az országokkal – a nemzetközi bankárokkal, a világ finánctőkéjének e négy „oszlopával" – szemben a világ csaknem egész fennmaradó része, így vagy amúgy, az adós és sarcfizető szerepét játssza.

Külön ki kell térnünk arra, hogy a függőségi viszonyok nemzetközi hálózatának és a finánctőke kapcsolatainak kiépítésében milyen szerep jut a tőkekivitelnek.

IV. A TŐKEKIVITEL

A szabadverseny korlátlan uralmán alapuló régi kapitalizmust az *áru*kivitel jellemezte. A legújabb kapitalizmust, amely a monopóliumok uralmán épül fel, a *tőke*kivitel jellemzi.

A kapitalizmus nem más, mint árutermelés a fejlődés legmagasabb fokán, amikor a munkaerő is áruvá válik. A cserének az egyes országokon belül, de különösen nemzetközi viszonylatban végbemenő növekedése a kapitalizmus jellegzetes sajátossága. Az egyes vállalatok, az egyes iparágak, az egyes országok fejlődésének egyenlőtlensége és ugrásszerűsége a kapitalizmusban elkerülhetetlen. Legelőször, minden más országot megelőzve, Anglia lett tőkésországgá, s a XIX. század derekán, miután bevezette a szabadkereskedelmet, a „világ műhelyének" szerepére tartott igényt, arra törekedett, hogy ipari termékeket szállítson minden országba, s onnan cserekép pen nyersanyagokkal lássa el magát. Ám Angliának *ez* a monopóliuma már a XIX. század utolsó negyedében

megrendült, mert több „védő"-vámokkal védekező ország önálló kapitalista állammá fejlődött. A XX. század küszöbén azt tapasztalhatjuk, hogy másfajta monopóliumok alakulnak ki: egyrészt valamennyi fejlett tőkésországban monopolista szövetségekbe tömörülnek a tőkések; másrészt monopolhelyzetet biztosít magának az a néhány leggazdagabb ország, amelyben a tőkefelhalmozódás óriási méreteket öltött. A vezető országokban óriási „tőkefölösleg" keletkezett.

Magától értetődik, hogy ha a kapitalizmus képes volna fejleszteni a mezőgazdaságot, amely most mindenütt szörnyen el van maradva az ipar mögött, ha képes volna emelni a lakosság tömegeinek életszínvonalát, amelyek a technika szédületes fejlődése ellenére mindenütt éhséggel küszködnek és nyomorognak, akkor szó sem lehetne tőkefölöslegről. A kapitalizmus kispolgári bírálói lépten-nyomon élnek ezzel az „érvvel". Csakhogy akkor a kapitalizmus nem lenne kapitalizmus, hiszen mind a fejlődés egyenlőtlensége, mind a tömegek nyomorúságos életszínvonala ennek a termelési módnak alapvető, elkerülhetetlen feltétele és premisszája. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, nem arra fordítják a tőkefölösleget, hogy az illető országban emeljék a tömegek életszínvonalát, hiszen ez csökkentené a tőkések profitját, hanem arra, hogy a tőkének külföldre, az elmaradott országokba való kivitele útján növeljék a profitot. Ezekben az elmaradott országokban a profit rendszerint magas, mert kevés a tőke, a föld ára viszonylag nem magas, a munkabér alacsony, a nyersanyag olcsó. A tőkekivitel lehetőségét az teremti meg, hogy több elmaradott országot bevontak már a világkapitalizmus forgalmába, hogy megépítették a legfőbb vasútvonalakat vagy megkezdték építésüket, hogy az ipar fejlődésének elemi feltételei biztosítva vannak stb. A tőkekivitel szükségessége abból adódik, hogy néhány országban a kapitalizmus „túl-

érett", és a tőkének (minthogy a mezőgazdaság fejletlen és a tömegek nyomorognak) nincs elég tere „hasznot hajtó" befektetésre.

Íme néhány hozzávetőleges adat a három vezető ország külföldi tőkebefektetéseiről:*

A külföldön befektetett tőke
(milliárd frank)

Év	Anglia	Franciaország	Németország
1862	3,6	—	—
1872	15	10 (1869)	—
1882	22	15 (1880)	?
1893	42	20 (1890)	?
1902	62	27—37	12,5
1914	75—100	60	44

Ebből láthatjuk, hogy a tőkekivitel csak a XX. század elején öltött óriási méreteket. A háború előtt a három vezető ország külföldi tőkebefektetései elérték a 175–200 milliárd frankot. Az ebből az összegből húzott jövedelemnek, szerény 5%-ot számítva, évi 8–10 milliárd frankot kellett elérnie. Biztos alap ez a világ népei és

* *Hobson:* Imperialism [Imperializmus]. London 1902. 58. old.; *Riesser*, id. mű, 395. és 404. old.; *P. Arndt* a „Weltwirtschaftliches Archiv"-ban, 7. köt. 1916. 35. old.; *Neymarck* a „Bulletin"-ben; *Hilferding:* Финансовый капитал 492. old.; *Lloyd George*, beszéd az alsóházban, 1915. május 4. „Daily Telegraph", 1915. május 5.; *B. Harms:* Probleme der Weltwirtschaft [A világgazdaság problémái]. Jéna 1912. 235. és más oldalak; *Dr. Siegmund Schilder:* Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft [A világgazdaság fejlődési tendenciái]. Berlin 1912. 1. köt. 150. old.; *George Paish:* Great Britain's Capital Investments etc. [Nagy-Britannia tőkebefektetései stb.] a „Journal of the Royal Statistical Society"-ban. LXXIV. köt. 1910–1911. 167. old. és köv. oldalak; *Georges Diouritch:* L'expansion des banques allemandes à l'étranger, ses rapports avec le développement économique de l'Allemagne [A német bankok külföldi terjeszkedése és ennek összefüggése Németország gazdasági fejlődésével]. Párizs 1909. 84. old.

országai többségének imperialista elnyomásához és kizsákmányolásához, maroknyi igen gazdag ország tőkés élősdiségéhez!

Arra a kérdésre, hogy miképpen oszlik meg ez a külföldön befektetett tőke a különböző országok között és *hol* fektették azt be, csupán hozzávetőleges feleletet lehet adni, amely mégis rávilágít a modern imperializmus bizonyos általános összefüggéseire és kapcsolataira:

A külföldi tőkebefektetések (hozzávetőleges) megoszlása az egyes világrészek között (1910 körül)

	Anglia	Franciaország	Németország	Összesen
	(milliárd márkában)			
Európa	4	23	18	45
Amerika	37	4	10	51
Ázsia, Afrika és Ausztrália	29	8	7	44
Együtt	70	35	35	140

Anglia esetében az első helyen gyarmati birtokai állnak, amelyek Amerikában is igen nagyok (például Kanada), nem is szólva Ázsiáról stb. Az óriási tőkekivitel itt a legszorosabban az óriási gyarmatokkal függ össze, amelyeknek az imperializmus szempontjából betöltött jelentőségére később még visszatérünk. Más a helyzet Franciaország esetében. Ez külföldi tőkéjét főképpen Európában fektette be, mindenekelőtt Oroszországban (nem kevesebb mint 10 milliárd frank), s ez elsősorban *kölcsön*tőke, államkölcsön, nem pedig ipari vállalatokba befektetett tőke. Az angol gyarmati imperializmustól eltérően a francia imperializmust uzsorás imperializmusnak nevezhetnénk. Németországban egy harmadik válfajjal találkozunk: Németország gyarmatai nem nagyok

és külföldön befektetett tőkéje a legegyenletesebben oszlik meg Európa és Amerika között.

A tőkekivitel kihat a kapitalizmus fejlődésére azokban az országokban, amelyekbe irányul, rendkívül meggyorsítja ezt a fejlődést. Ha tehát ez a tőkekivitel a tőkét exportáló országokban esetleg a fejlődés bizonyos fokú megtorpanásához vezet is, világviszonylatban feltétlenül a kapitalizmus további fejlődésének kiszélesedésével és elmélyülésével jár együtt.

A tőkét exportáló országoknak majdnem mindig van lehetőségük arra, hogy bizonyos „előnyöket" szerezzenek, amelyeknek a jellege élénk fényt vet a finánctőke és a monopóliumok korának sajátosságára. Lám mit ír például a „Bank" című berlini folyóirat 1913 októberében:

„A nemzetközi tőkepiacon az utóbbi időben olyan komédia játszódik le, amely egy Arisztophanész tollára kívánkozik. Sok külföldi állam, Spanyolországtól a Balkán-államokig, Oroszországtól Argentínáig, Brazíliáig és Kínáig, nyíltan vagy titokban a nagy pénzpiacokhoz fordul kölcsönigényléseivel, amelyek közül egyik-másik rendkívül sürgős. A pénzpiacok nincsenek ugyan valami különösen jó helyzetben, s a politikai kilátások még ma sem valami rózsásak. Mindamellett egyetlen pénzpiac sem meri visszautasítani a külföldi igényeket, mert mindegyik attól tart, hogy szomszédja esetleg megelőzi, megadja a kölcsönt és ezzel jogot szerez bizonyos kisebb ellenszolgáltatásokra. Hiszen az ilyen nemzetközi ügyleteknél mindig csurran-cseppen valami a kölcsönadónak, akár valamilyen kereskedelempolitikai előny, akár egy-egy szénállomás, akár egy kikötő építése, egy zsíros koncesszió vagy egy ágyúmegrendelés." *

A finánctőke bevezette a monopóliumok korszakát.

* „Die Bank", 1913. 2. félév. 1024. old.

A monopóliumok pedig mindenütt érvényesítik a monopolista elveket: a nyílt piacon folyó konkurrencia helyébe az „összeköttetéseknek" előnyös üzletkötésekre való kihasználása lép. A leginkább bevett szokás: a kölcsön feltételeként kikötik, hogy a kölcsön egy részét a hitelező állam termékeinek, különösen hadfelszerelésnek, hajóknak stb. a vásárlására fordítják. Franciaország az utóbbi két évtizedben (1890–1910) igen gyakran folyamodott ehhez az eszközhöz. A tőkekivitel az áruexport fokozásának eszközévé válik. Közben a különösen nagy vállalatok között rendszerint olyan megállapodások jönnek létre, amelyek – Schilder „enyhe" kifejezésével élve* – „a megvesztegetés határát súrolják". Krupp Németországban, Schneider Franciaországban, Armstrong Angliában mintaképe azoknak a cégeknek, amelyek a legszorosabb összeköttetésben állanak az óriásbankokkal és a kormánnyal, s amelyeket nem olyan könnyű a kölcsönszerződések megkötésénél „mellőzni".

Franciaország, kölcsönt nyújtva Oroszországnak, az 1905. szeptember 16-i kereskedelmi szerződésben „sarokba szorította" és egészen 1917-ig bizonyos előnyöket kötött ki magának; ugyanez történt az 1911. augusztus 19-én Japánnal kötött kereskedelmi szerződésben is. Ausztria Szerbia elleni vámháborúját, amely héthónapos megszakítással 1906-tól 1911-ig tartott, részben a szerbiai hadianyag-szállítások körül Ausztria és Franciaország között dúló konkurrenciaharc idézte elő. Paul Deschanel 1912 januárjában a parlamentben kijelentette, hogy franciaországi cégek 1908-tól 1911-ig 45 millió frank értékű hadianyagot szállítottak Szerbiának.

A São Pauló-i (Brazília) osztrák–magyar konzul jelentésében a következőket mondja: „A brazíliai vasutak építése nagyobbára francia, belga, brit és német tőkével

* *Schilder*, id. mű, 346., 350. és 371. old.

történik; az illető országok a vasútépítéssel összefüggő pénzügyi műveletek során biztosítják maguknak a szükséges vasúti anyag szállítását is."

Ily módon a finánctőke a szó szoros értelmében kiveti hálóját a világ valamennyi országára. Nagy szerepet játszanak ebben a tekintetben a gyarmatokon alapított bankok és fiókjaik. A német imperialisták irigykedve nézik a „régi" gyarmatbirodalmakat, amelyek e tekintetben különösen „sikeresen" gondoskodtak magukról: Angliának 1904-ben 50 gyarmati bankja volt 2279 fiókkal (1910-ben 72 – 5449 fiókkal), Franciaországnak 20 – 136 fiókkal; Hollandiának 16 – 68 fiókkal, Németországnak viszont „mindössze" 13 – 70 fiókkal*. Az amerikai tőkések viszont az angol és német tőkéseket irigylik: „Dél-Amerikában – panaszkodtak 1915-ben – 5 német banknak 40 fiókja, 5 angol banknak pedig 70 fiókja van... Anglia és Németország az utóbbi 25 év alatt Argentínában, Brazíliában és Uruguayban körülbelül 4 milliárd dollárt fektettek be, s ennek eredményeképpen kezükben tartják e három ország egész kereskedelmének 46%-át."**

A tőkét exportáló országok átvitt értelemben felosztották egymás között a világot. De a finánctőke magával hozta a világ *tényleges* felosztását is.

* *Riesser*, id. mű, 4. kiad., 375. old. és *Diouritch*, 283. old.

** „The Annals of the American Academy of Political and Social Science" [„Az Amerikai Politikai és Társadalomtudományi Akadémia Évkönyvei"]. LIX. köt. 1915. május, 301. old. Ugyanitt, a 331. oldalon, azt olvassuk, hogy Paish, az ismert statisztikus a „Statist" c. pénzügyi folyóirat legutóbbi számában az Angliából, Németországból, Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából exportált tőke összegét 40 milliárd dollárra, vagyis 200 milliárd frankra becsüli.

V. A VILÁG FELOSZTÁSA A TŐKÉSEK SZÖVETSÉGEI KÖZÖTT

A tőkések monopolista szövetségei, a kartellek, a szindikátusok és a trösztök, mindenekelőtt a belső piacot osztják fel egymás között, többé-kevésbé teljesen magukhoz ragadva az illető ország termelését. Csakhogy a belső piac a kapitalizmusban szükségszerűen összefügg a külsővel. A kapitalizmus már régen megteremtette a világpiacot. S annak arányában, ahogy nőtt a tőkekivitel és egyre jobban kiszélesedtek a legnagyobb monopolista szövetségek külföldi és gyarmati kapcsolatai és „érdekszférái", „természetesen" egyre közelebb kerültek a világméretű megállapodáshoz, nemzetközi kartellek alakításához.

Ez a tőke és a termelés világméretű koncentrációjának egy új foka, az előzőknél hasonlíthatatlanul magasabb fok. Nézzük meg, hogyan fejlődik ki ez az ultramonopólium.

A technika legújabb sikerei, a XIX. század *végének* és a XX. század elejének kapitalizmusa szempontjából a legtipikusabb iparág az elektromos ipar. Ez az új tőkésországok között a két legelőrehaladottabb országban, az Egyesült Államokban és Németországban fejlődött ki a legteljesebben. Németországban ennek az iparágnak a koncentrációját különösen nagy mértékben mozdította elő az 1900-as válság. A bankok, amelyek addigra már meglehetősen összenőttek az iparral, e válság idején mérhetetlenül meggyorsították és fokozták az aránylag kis vállalatok pusztulását és a nagyokba való beolvadását. „Minthogy a bankok – írja Jeidels – éppen azokról a vállalatokról veszik le kezüket, amelyeknek leginkább van szükségük tőkére, először szédületes hausse-t idéznek elő, azután pedig menthetetlenül csődbe kergetik a ve-

lük állandó szoros kapcsolatban nem álló társaságokat."*

Ennek eredményeképpen a koncentráció 1900 után óriási léptekkel haladt előre. 1900-ig az elektromos iparban nyolc vagy hét „csoport" volt, s ezek mindegyike több társaságból (összesen 28-ból) tevődött össze és mindegyik mögött 2–11 bank állt. 1908-tól 1912-ig mindezek a csoportok két, illetve egy csoporttá olvadtak össze. Ez a folyamat a következőképpen ment végbe:

Csoportok az elektromos iparban

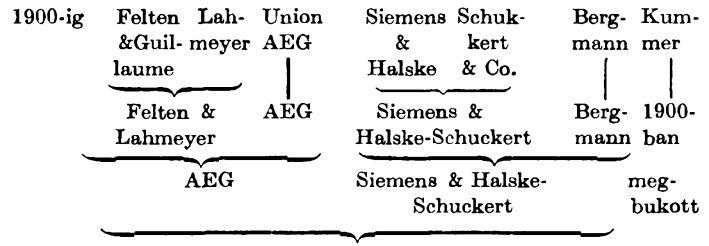

Az ily módon kifejlődött híres AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft) 175–200 társaság fölött uralkodik (a „részesedés" rendszere alapján) és összesen körülbelül 1 ½ *milliárd* márka tőkével rendelkezik. Csupán közvetlen külföldi képviseleteinek száma 34, ebből 12 részvénytársaság – több mint 10 államban. A német elektromos ipar külföldön befektetett tőkéjét már 1904-ben 233 millió márkára becsülték, s ebből 62 millió Oroszországra jutott. Mondani sem kell, hogy az Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft óriási „kombinált" vállalat – csak termelővállalatainak száma 16 –, amely a legkülön-

* *Jeidels*, id. mű, 232. old.

bözőbb termékek gyártásával foglalkozik, kábelektől és szigetelőktől kezdve gépkocsikig és repülőgépekig.

Ám az európai koncentráció egyúttal az amerikai koncentrációs folyamat alkotóeleme is volt. Ez a következőképpen ment végbe:

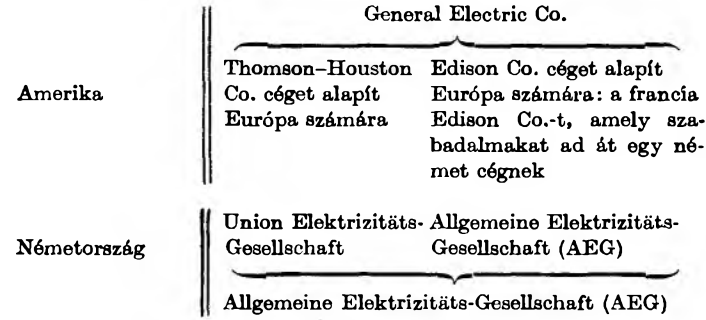

Ily módon *két* elektromos „nagyhatalom" jött létre: „más, legalábbis ettől a kettőtől *teljesen* független elektromos hatalom nincs is a világon" – írja Heinig „Az elektromos tröszt útja" című cikkében. A két „tröszt" forgalmának méreteiről és vállalatainak nagyságáról valamelyes, bár korántsem teljes képet a következő számok adnak:

		Áruforgalom (millió márka)	Alkalmazottak száma	Tiszta nyereség (millió márka)
Amerika: General Electric Co. (GEC)	1907	252	28 000	35,4
	1910	298	32 000	45,6
Németország: Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG)	1907	216	30 700	14,5
	1911	362	60 800	21,7

1907-ben az amerikai és a német tröszt szerződést köt a világ felosztását illetően. A konkurrenciát kiküszöbölik. A General Electric Co. (GEC) az Egyesült Államokat és Kanadát „kapja"; az Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaftnak (AEG) Németország, Ausztria, Oroszország, Hollandia, Dánia, Svájc, Törökország, a Balkán „jut". Külön szerződéseket kötnek – természetesen titkosakat – a „leányvállalatokra" vonatkozóan, amelyek behatolnak új iparágakba és „új", formailag még fel nem osztott országokba. Megállapodnak a találmányok és a tapasztalatok kölcsönös kicserélését illetően.*

Magától értetődik, mennyire nehéz már konkurrálni ezzel a gyakorlatilag egységes világtröszttel, amely több milliárdnyi tőkével rendelkezik és amelynek a világ minden zugában vannak „fiókjai", képviseletei, ügynökségei, összeköttetései stb. De a világnak két erős tröszt közötti felosztása természetesen nem zárja ki *újrafelosztását*, ha az erőviszonyok – egyenlőtlen fejlődés, háborúk, csődök stb. következtében – megváltoznak.

Az ilyen újrafelosztásra tett kísérletnek, az újrafelosztásért folytatott harcnak tanulságos példája az olajipar.

„A világ olajpiaca – írja Jeidels 1905-ben – lényegében még ma is két nagy finánctőkés csoport között van felosztva: a Rockefeller-féle amerikai Standard Oil Co. és az orosz bakui ásványolaj urai, Rothschild és Nobel között. A két csoport szoros kapcsolatban áll egymással, monopolista helyzetüket azonban néhány esztendő óta öt ellenség fenyegeti"**: 1) az amerikai olajforrások kiapadása; 2) a bakui Mantasov cég konkurrenciája; 3) ásványolajforrások Ausztriában és 4) Romániában; 5)

* *Riesser*, id. mű; *Diouritch*, id. mű, 239. old.; *Kurt Heinig*, id. cikk.

** *Jeidels:* Das Verhältnis der deutschen Grossbanken. etc. 192–193. old.

a tengerentúli ásványolajforrások, különösen a holland gyarmatokon (a dúsgazdag Samuel és Shell cég, amelyek az angol tőkével is összeköttetésben állnak). A három utóbbi vállalatcsoport a német nagybankokkal, élükön a legnagyobbal, a Deutsche Bankkal áll összeköttetésben. Ezek a bankok önállóan és tervszerűen fejlesztették az olajipart, például Romániában, hogy „saját" támaszpontjuk legyen. A román olajiparban 1907-ben 185 millió frankra becsülték a külföldi tőkét, s ebből 74 millió német tőke volt. *

Megindult az a harc, amely a közgazdasági irodalomban is csak úgy szerepel, mint „a világ felosztásáért" folyó harc. Egyfelől Rockefeller „olajtrösztje", minthogy szeretne *mindent* megkaparintani, „leányvállalatot" alapított *magában* Hollandiában, összevásárolva a holland-indiai olajforrásokat, hogy ily módon csapást mérjen legfőbb ellenségére: a holland–angol Shell trösztre. Másfelől a Deutsche Bank és más berlini bankok arra törekedtek, hogy „biztosítsák" „maguknak" Romániát és egyesítsék Oroszországgal Rockefeller ellen. Ez utóbbi hasonlíthatatlanul nagyobb tőkével rendelkezett, s kitűnően megszervezte a szállítást és az olajnak a fogyasztóhoz való eljuttatását. A harcnak a Deutsche Bank teljes vereségével kellett végződnie és 1907-ben azzal is végződött, s a Deutsche Banknak nem maradt más választása, mint milliós veszteségekkel likvidálni „olajérdekeltségeit" vagy beadni a derekát. Az utóbbit választották és a Deutsche Bankra nézve igen hátrányos szerződést kötöttek a Standard Oil Co.-val. E szerződés értelmében a Deutsche Bank kötelezte magát arra, hogy „nem fog olyan vállalkozásba, amely sértené az amerikai érdekeket", de egyúttal kikötötte, hogy a szerződés ér-

* *Diouritch:* L'Expansion des banques. etc. 245–246. old.

vényét veszti, amennyiben Németországban törvényileg állami olajmonopóliumot vezetnek be.

Erre megkezdődik az „olajkomédia". Németország egyik pénzkirálya, von Gwinner, a Deutsche Bank igazgatója, magántitkára, Stauss útján agitációt indít az olajmonopólium *érdekében*. A legnagyobb berlini bank egész gigászi apparátusát, megannyi kiterjedt „összeköttetését" mozgósítják, a sajtó rekedtre ordítozza magát az amerikai tröszt „igája" elleni „hazafias" felháborodásában, és a Reichstag 1911. március 15-én majdnem egyhangúlag olyan határozatot fogad el, amelyben felszólítja a kormányt, hogy dolgozza ki az olajmonopólium tervét. A kormány kapva kapott ezen a „népszerű" eszmén, és a Deutsche Bank játéka, amellyel rá akarta szedni amerikai szerződő felét és állami monopólium útján akart javítani helyzetén, nyert ügynek látszott. A német olajkirályok már előre örültek az óriási profitnak, amely semmivel sem ígérkezett kisebbnek, mint az orosz cukorgyárosok profitja... Csakhogy először is, a német nagybankok hajbakaptak egymással a zsákmány elosztásán, és a Disconto-Gesellschaft leleplezte a Deutsche Bank haszonlesését; másodszor, a kormány megrettent a Rockefeller elleni harctól, mert nagyon kétségesnek látszott, vajon sikerül-e Németországnak olajat szerezni Rockefeller nélkül (Románia hozama nem nagy); harmadszor, 1913-ban vált esedékessé Németország háborús előkészületeket szolgáló egymilliárdos előirányzata. A tervet félretették. Rockefeller „olajtrösztje" egyelőre győztesként került ki a harcból.

A „Bank" című berlini folyóirat ezzel kapcsolatban azt írta, hogy Németország csak úgy harcolhatna az „olajtröszt" ellen, ha bevezetné a villanyáram-monopóliumot és a vízi erőt olcsó villamos energiává változtatná... De – teszi hozzá a szerző – „a villanyáram-monopólium akkor jön majd létre, amikor a termelőknek szük-

ségük lesz rá; vagyis amikor az elektromos iparban ismét nagy összeomlás áll majd küszöbön, s amikor azok a hatalmas, drága erőművek, amelyeket jelenleg az elektromos ipar magán-»konszernjei« mindenfelé építenek és amelyekre ezek a konszernek már most is részleges monopóliumokat kapnak az államtól, a városoktól stb., nem tudnak többé rentábilisan dolgozni. Akkor igénybe kell majd venni a vízi erőt; csakhogy ezt államköltségen lehetetlen lesz olcsó villamos energiává átalakítani, hanem ismét egy »államilag ellenőrzött magánmonopóliumnak« kell majd átadni", mert a magánipar hatalmas végkielégítést és kárpótlást biztosított magának... „Így történt ez a kálimonopóliummal is, így van ez az olajmonopóliummal, így lesz a villanymonopóliummal is. Lássák be végre államszocialistáink, akik egy szép elvvel elkápráztatják magukat, hogy Németországban a monopóliumoknak sohasem az volt a céljuk és eredményük, hogy a fogyasztás javát szolgálják vagy hogy legalább az államnak is átengedjenek egy részt a vállalkozói nyereségből, hanem mindig csak arra szolgáltak, hogy a csőd szélén álló magánipart az állam segítségével szanálják." *

Ilyen értékes beismerésekre kényszerültek Németország polgári közgazdászai. Itt szemléltetően látjuk, a finánctőke korában hogyan fonódnak össze a magán- és állami monopóliumok, és hogyan alkotnak mindezek a monopóliumok csak egyes láncszemeket a legnagyobb monopolisták között a világ felosztásáért folyó imperialista harcban.

A kereskedelmi hajózás terén a koncentráció óriási növekedése szintén a világ felosztásához vezetett. Németországban két óriási társaság emelkedett ki: a Hamburg-

* „Die Bank", 1912. 1. félév. 1036. old.; 1912. 2. félév 629. old.; 1913. 1. félév. 388. old.

Amerika és a Norddeutscher Lloyd egyenként körülbelül 200 millió márka tőkével (részvények és kötvények) és 185, illetve 189 millió márka értékű hajóparkkal. Amerikában viszont 1903. január 1-én megalakult az úgynevezett Morgan-tröszt, az International Mercantile Marine Co., amely amerikai és angol hajózási társaságokat egyesít, szám szerint kilencet, és 120 millió dollár (480 millió márka) tőkével rendelkezik. A német óriásvállalatok és az említett angol-amerikai tröszt között már 1903-ban szerződés jött létre a profit elosztására és így a világ felosztására vonatkozólag. A német társaságok lemondtak arról, hogy konkurrensként lépjenek fel az Anglia és Amerika közötti szállítás terén. Pontosan megállapították, melyiküknek melyik kikötő „jut", közös ellenőrző bizottságot alakítottak stb. A szerződést 20 évre kötötték azzal az előrelátó kikötéssel, hogy háború esetén érvényét veszti. *

Rendkívül tanulságos a nemzetközi sínkartell megalakulásának története is. Az angol, a belga és a német síngyárak első ízben már 1884-ben, a legnagyobb ipari depresszió idején tettek kísérletet ilyen kartell alapítására. Megállapodtak abban, hogy a szerződő országok belső piacain nem fejtenek ki konkurrenciát, a külső piacokat pedig a következő arányban osztják fel egymás között: Anglia 66%, Németország 27% és Belgium 7%. Indiát teljes egészében Angliának engedték át. Az egyik angol cég ellen, amely a megállapodáson kívül maradt, közös háborút indítottak, amelynek költségeit az eladásokra kivetett bizonyos százalékból fedezték. Ám 1886-ban, két angol cég kiválása után a szövetség felbomlott. Jellemző, hogy az ipari fellendülés ezt követő időszakaiban nem sikerült megállapodásra jutni.

1904 elején Németországban megalapították az acél-

* *Riesser*, id. mű, 125. old.

szindikátust. 1904 novemberében újra életre keltették a nemzetközi sínkartellt a következő arány alapján: Anglia – 53,5%, Németország – 28,83%, Belgium – 17,67%. Később Franciaország is csatlakozott, az első évben 4,8%, a másodikban 5,8%, a harmadikban 6,4% részesedéssel a 100%-on felül, vagyis az összeget 104,8 stb. százaléknak véve. 1905-ben az Egyesült Államok „acéltrösztje" (Steel Corporation), majd Ausztria és Spanyolország is csatlakozott. „Pillanatnyilag – írta Vogelstein 1910-ben – a világ felosztása befejeződött, s a nagyfogyasztók, mindenekelőtt az államvasutak, amikor a világ már fel van osztva, anélkül, hogy az ő érdekeiket tekintetbe vették volna, úgy élhetnek most, mint a költő Zeusz egében." *[23]

Megemlíthetjük még a nemzetközi cinkszindikátust is, amely 1909-ben alakult és pontosan felosztotta a termelést öt csoport: a német, a belga, a francia, a spanyol és az angol vállalatok között; továbbá a nemzetközi lőportrösztöt, amely Liefmann szerint „valamennyi német robbanóanyaggyár teljesen modern szoros szövetsége, s ezek aztán, a hasonlóképpen megszervezett francia és amerikai robbanóanyaggyárakkal együtt, úgyszólván az egész világot felosztották egymás között". **

Liefmann 1897-ben körülbelül 40 olyan nemzetközi kartellt számlált össze, amelyben Németország részt vett, 1910-ben pedig már mintegy 100-at.

Egyes polgári írók (akikhez most K. Kautsky is csatlakozott, teljesen elárulva marxista álláspontját, amelyet például 1909-ben elfoglalt) annak a nézetüknek adtak hangot, hogy a nemzetközi kartellek, mint a tőke nemzetközivé válásának legjellegzetesebb kifejezése, reményt nyújtanak arra, hogy a népek a kapitalizmusban

* *Vogelstein:* Organisationsformen. 100. old.
** *Liefmann:* Kartelle und Trusts. 2. kiad. 161. old.

békében élnek majd egymással. Ez a nézet elméletileg teljesen tarthatatlan, gyakorlatilag pedig nem egyéb szofizmánál és a leghitványabb opportunizmus becstelen védelmezésének egyik módszerénél. A nemzetközi kartellek azt mutatják, mennyire kifejlődtek ma már a tőkés monopóliumok és *miért* folyik a harc a tőkések szövetségei között. Ez utóbbi körülmény a legfontosabb; csakis ennek alapján tisztázhatjuk a mai események történelmi-gazdasági értelmét, mert a harc *formája* változhat és állandóan változik is, különféle, aránylag speciális és időleges okoknál fogva, de a harc *lényege*, osztály*tartalma* semmiképpen *nem* változhat, amíg osztályok léteznek. Érthető, hogy például a német burzsoáziának, amelyhez lényegében Kautsky is átpártolt elméleti fejtegetéseiben (erre még visszatérünk), érdekében áll, hogy elkenje a mai gazdasági harc *tartalmát* (a világ felosztását) és e harcnak hol az egyik, hol a másik *formáját* hangsúlyozza. Ugyanezt a hibát követi el Kautsky is. Itt természetesen nem a német burzsoáziáról, hanem az egész világ burzsoáziájáról van szó. A tőkések nem valami különös gonoszságból osztják fel a világot, hanem azért, mert a koncentráció elért foka kényszeríti rá őket arra, hogy a profitszerzés céljából erre az útra lépjenek; emellett a világot „a tőke arányában", „az erő arányában" osztják fel, – a felosztásnak más módja az árutermelés és a kapitalizmus rendszerében nem is lehetséges. Márpedig az erő a gazdasági és politikai fejlődéstől függően változik; hogy megérthessük a végbemenő eseményeket, tudnunk kell, milyen kérdéseket döntenek el az erőeltolódások, de hogy ezek az eltolódások „tisztán" gazdaságiak-e, avagy gazdaságon *kívüliek* (például katonaiak), ez másodrendű kérdés és mit sem változtathat a kapitalizmus legújabb korszakát illető alapvető nézeteken. Aki a tőkés szövetségek közötti harcok és egyezségek *tartalmának* kérdését a harcok és egyezségek formájának kérdésével helyette-

síti (ez a forma ma békés, holnap nem békés, holnapután ismét nem békés), az szofistává alacsonyodik le.

A legújabb kapitalizmus korszaka azt mutatja, hogy a tőkések szövetségei között bizonyos kapcsolatok alakulnak ki a világ gazdasági felosztása *talaján*, s emellett, ezzel összefüggésben a politikai szövetségek, az államok között is bizonyos kapcsolatok alakulnak ki a világ területi felosztása, a gyarmatokért folytatott harc, a „gazdasági területért folytatott harc" talaján.

VI. A VILÁG FELOSZTÁSA A NAGYHATALMAK KÖZÖTT

A. Supan földrajztudós „az európai gyarmatok területi fejlődéséről" írt könyvében* a következő rövid összefoglalást adja erről a XIX. század végi fejlődésről:

Az európai gyarmattartó hatalmak (és az Egyesült Államok) birtokában levő földterület százalékaránya

	1876	1900	Növekedés
Afrikában	10,8%	90,4%	+79,6%
Polinéziában	56,8%	98,9%	+42,1%
Ázsiában	51,5%	56,6%	+ 5,1%
Ausztráliában	100,0%	100,0%	—
Amerikában	27,5%	27,2%	— 0,3%

„Ezt az időszakot tehát Afrika és Polinézia felosztása jellemzi" – vonja le a következtetést Supan. Minthogy Ázsiában és Amerikában nincsenek el nem foglalt területek, vagyis olyanok, amelyek ne volnának valamelyik állam birtokában, Supan következtetését ki kell szélesíteni, és azt kell mondani, hogy a vizsgált időszak jelleg-

* *A. Supan:* Die territoriale Entwicklung der europäischen Kolonien [Az európai gyarmatok területi fejlődése]. 1906. 254. old.

zetes sajátossága a világ végleges felosztása, nem abban az értelemben végleges, hogy *újrafelosztás* nem lehetséges – ellenkezőleg, az újrafelosztások lehetségesek és elkerülhetetlenek –, hanem abban az értelemben, hogy a tőkésállamok gyarmati politikája *befejezte* bolygónkon az el nem foglalt területek meghódítását. Most van a világ először teljesen felosztva, s így ezentúl *csak* újrafelosztásról lehet szó, vagyis arról, hogy valamely terület az egyik „tulajdonos" kezéből a másikéba megy át, nem pedig arról, hogy a gazdátlan föld „gazdára" talál.

Ezek szerint a nemzetközi gyarmatpolitika sajátos korszakában élünk, amely a legszorosabban összefügg a „kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszával", a finánctőkével. Ezért mindenekelőtt a ténybeli adatokkal kell részletesebben foglalkoznunk, hogy minél pontosabban meg tudjuk állapítani, miben különbözik ez a korszak az előzőktől és mi is a helyzet a jelen pillanatban. Itt elsősorban két ténykérdés merül fel: vajon az tapasztalható-e, hogy éppen a finánctőke korában erősödik a gyarmatpolitika és éleződik ki a gyarmatokért folyó harc, és tulajdonképpen milyen is napjainkban a világ felosztása ebből a szempontból.

Morris, egy amerikai szerző, a gyarmatosítás történetével foglalkozó könyvében * megkísérli összefoglalni azokat az adatokat, amelyek azt mutatják, hogy Angliának, Franciaországnak és Németországnak mekkora gyarmati birtokai voltak a XIX. század különböző időszakaiban.[24] Íme, rövidítve, összefoglaló adatai:

* *Henry C. Morris:* The History of Colonization [A gyarmatosítás története]. New York 1900. II. köt. 88. old.; I. köt. 419. old.; II. köt. 304. old.

A gyarmati birtokok méretei

Év	Anglia		Franciaország		Németország	
	terület (millió négyzetmérföld)	lakosság (millió)	terület (millió négyzetmérföld)	lakosság (millió)	terület (millió négyzetmérföld)	lakosság (millió)
1815—1830	?	126,4	0,02	0,5	—	—
1860	2,5	145,1	0,2	3,4	—	—
1880	7,7	267,9	0,7	7,5	—	—
1899	9,3	309,0	3,7	56,4	1,0	14,7

Anglia esetében a gyarmati hódítások óriási fokozódásának időszaka az 1860–1880-as évekre esik, de igen jelentékeny ez a fokozódás még a XIX. század utolsó húsz esztendejében is. Franciaország és Németország esetében ez az időszak éppen erre a húsz évre esik. Fentebb azt láttuk, hogy a premonopolista kapitalizmus, a szabadverseny túlsúlyán alapuló kapitalizmus maximális fejlődésének időszaka az 1860-as és 1870-es évekre tehető. Most pedig azt látjuk, *hogy éppen ez után az időszak után* kezdődik a gyarmati hódítások óriási „fellendülése" és éleződik ki különösen nagy mértékben a világ területi felosztásáért folyó harc. Kétségtelen tény tehát az, hogy a kapitalizmusnak a monopolkapitalizmus fokára, a finánctőkére való áttérése *összefügg* a világ felosztásáért folytatott harc kiéleződésével.

Hobson az imperializmusról szóló művében különösen kiemeli az 1884-től 1900-ig terjedő időszakot mint a vezető európai államok fokozott „expanziójának" (területi terjeszkedésének) időszakát. Számítása szerint Anglia ez alatt az idő alatt 3,7 millió négyzetmérföld területet szerzett 57 millió lakossal; Franciaország 3,6 millió négyzetmérföldet 36,5 millió lakossal; Németország 1,0 millió négyzetmérföldet 14,7 millió lakossal; Belgium 900 ezer négyzetmérföldet 30 millióval; Portugália 800 ezer négyzetmérföldet 9 millióval. Az, hogy a XIX. szá-

zad végén, különösen az 1880-as évektől kezdve, valamennyi tőkésállam gyarmatokat hajszolt, a diplomácia és külpolitika történetének közismert ténye.

Az angliai szabadverseny legnagyobb virágzása idején, az 1840–1860-as években, a vezető burzsoá politikusok *ellenezték* a gyarmatpolitikát, elkerülhetetlennek és hasznosnak tartották a gyarmatok felszabadítását, Angliától való teljes elszakadását. M. Beer a „modern angol imperializmusról" szóló, 1898-ban megjelent cikkében* rámutat arra, hogy egy olyan angol államférfi, mint Disraeli, aki általában véve rokonszenvezett az imperializmussal, 1852-ben kijelentette: „A gyarmatok malomkövek a nyakunkon." A XIX. század végén viszont Cecil Rhodes és Joseph Chamberlain voltak Angliában a kor hősei, akik nyíltan hirdették az imperializmust és a legnagyobb cinizmussal folytattak imperialista politikát!

Nem érdektelen, hogy az angol burzsoázia e vezető politikusai már akkor világosan látták a kapcsolatot a modern imperializmus mondhatni tisztán gazdasági és társadalmi-politikai gyökerei között. Chamberlain, aki az imperializmust mint „igazságos, bölcs és gazdaságos politikát" hirdette, nyomatékosan felhívta a figyelmet arra a konkurrenciára, amellyel Anglia a világpiacon Németország, Amerika és Belgium részéről találkozik. Az egyetlen menekvés a monopólium – mondogatták a tőkések, kartelleket, szindikátusokat, trösztöket alapítva. Az egyetlen menekvés a monopólium – szajkózták a burzsoázia politikai vezérei, sietvén megkaparintani a világ még fel nem osztott részeit. Cecil Rhodes pedig, meghitt barátja, Stead újságíró elbeszélése szerint, imperialista eszméire vonatkozólag 1895-ben a következőket mondotta neki: „Tegnap a londoni East-Endben" (munkásnegyed) „jártam és részt vettem a munkanélküliek egy

* „Die Neue Zeit", XVI. évf. I. köt. 1898. 302. old.

gyűlésén. Miután meghallgattam ott a vad beszédeket, amelyekben egyre csak kenyérért kiáltoztak, hazamenet végiggondolva a látottakat, még jobban meggyőződtem az imperializmus fontosságáról... Nagy eszmém a szociális kérdés megoldása, vagyis: ha meg akarjuk menteni az Egyesült Királyság 40 millió lakosát a gyilkos polgárháborútól, nekünk, gyarmatpolitikusoknak, új földterületeket kell szereznünk, hogy letelepíthessük a fölös lakosságot és új piacokat biztosítsunk azoknak az áruknak elhelyezésére, amelyeket a gyárakban és bányákban termelnek. A Birodalom, mint mindig is mondtam, haskérdés. Aki nem akar polgárháborút, annak imperialistává kell válnia." *

Így beszélt 1895-ben Cecil Rhodes, a milliomos, a pénzmágnás, az angol–búr háború főbűnöse; s az a mód, ahogy ő az imperializmust védelmezi, csak durva, cinikus, de lényegében nem különbözik Maszlov, Südekum, Potreszov, David uraknak, továbbá az orosz marxizmus alapítójának és másoknak az „elméletétől". Cecil Rhodes valamivel tisztességesebb szociálsoviniszta volt...

Hogy a világ területi felosztásáról és az utóbbi évtizedekben ebben a tekintetben végbement változásokról minél pontosabb képet adjunk, azokat az adatokat használjuk fel, amelyeket idézett művében Supan a világ hatalmainak gyarmati birtokaira vonatkozólag felsorol. Supan az 1876. és az 1900. évet vizsgálja; mi 1876-ot veszszük – mint különösen szerencsésen megválasztott időpontot, mert éppen ebben az időben lehet a nyugateurópai kapitalizmus fejlődésének premonopolista szakaszát nagyjából befejezettnek tekinteni – s 1914-et, ahol Supan számadatait Hübner „Földrajzi-statisztikai táblázatai"-nak frissebb adataival cseréljük fel. Supan csak a gyarmatokat veszi tekintetbe; mi viszont hasz-

* Ugyanott, 304. old.

nosnak látjuk – hogy a világ felosztásának teljes képét adhassuk – ezeket az adatokat röviden kiegészíteni mind a nem gyarmati országokra vonatkozó adatokkal, mind a félgyarmati országokra vonatkozókkal, amelyek közé Perzsiát, Kínát és Törökországot soroljuk: ezek közül az országok közül az első már majdnem gyarmattá vált, a második és a harmadik most van azon az úton, hogy azzá legyen.[25]

A következő eredményre jutunk:

A nagyhatalmak gyarmati birtokai
(millió km² és millió lakos)

	Gyarmatok				Anyaország		Összesen	
	1876		1914		1914		1914	
	km²	lakos	km²	lakos	km²	lakos	km²	lakos
Anglia	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Oroszország	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Franciaország	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Németország	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Egyesült Államok	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Japán	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,2
A 6 nagyhatalom összesen	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6

A többi hatalom (Belgium, Hollandia stb.) gyarmatai	9,9	45,3
Félgyarmatok (Perzsia, Kína, Törökország)	14,5	361,2
Egyéb országok	28,0	289,9
Az egész föld	133,9	1657,0

Ebből világosan kitűnik, mennyire „befejezett" volt a XIX. és XX. század mezsgyéjén a világ felosztása. A gyarmati birtokok 1876 után óriási méretekben megnövekedtek: több mint másfélszeresükre; a hat legnagyobb hatalom gyarmati birtokai 40 millió négyzetkilométerről 65 millióra növekedtek; a növekedés 25 millió négyzetkilométer, ami másfélszer annyi, mint az anyaországok területe (16½ millió). Három nagyhatalomnak 1876-ban egyáltalán nem volt gyarmata, a negyediknek pedig, Franciaországnak, alig valami. 1914-ig ez a négy nagyhatalom 14,1 millió négyzetkilométernyi gyarmatot szerzett, vagyis körülbelül másfélszer annyit, mint Európa területe, majdnem 100 millió lakossal. A gyarmati birtokok növekedése tekintetében igen nagy az egyenlőtlenség. Ha például összehasonlítjuk Franciaországot, Németországot és Japánt, amelyek területük nagysága és lakosságuk száma tekintetében nem nagyon különböznek egymástól, kitűnik, hogy az első (a területet tekintve) majdnem háromszor annyi gyarmatot szerzett, mint a második és a harmadik együttvéve. A finánctőke nagyságát tekintve pedig Franciaország a vizsgált időszak kezdetén talán szintén néhányszor olyan gazdag volt, mint Németország és Japán együttvéve. A gyarmati birtokok nagyságát tisztán gazdasági körülményeken kívül és ezek alapján földrajzi és egyéb körülmények is befolyásolják. Akármilyen erős volt is az utóbbi évtizedekben a nagyipar, a csere és a finánctőke nyomására a világ nivellálódása, a különböző országok gazdasági és

életfeltételeinek kiegyenlítődése, a különbség mégis jelentős marad, és az említett hat ország között először fiatal, rendkívül gyorsan előretörő tőkésországokat találunk (Amerika, Németország, Japán); másodszor régóta fejlett tőkésországokat (Franciaország és Anglia), amelyek az utóbbi időben sokkal lassabban haladtak, mint az előbbiek; harmadszor pedig egy gazdasági tekintetben leginkább elmaradott országot (Oroszországot), amelyben a legmodernebb tőkés imperializmust a kapitalizmus előtti viszonyok afféle rendkívül sűrű hálója borítja be.

A nagyhatalmak gyarmati birtokai mellett felsoroltuk a kis államok kisebb gyarmatait is, amelyek mondhatni a gyarmatok lehetséges és valószínű „újrafelosztásának" legközelebbi objektumai. Ezek a kis államok nagyobbára csak azért tarthatják meg gyarmataikat, mert a nagyhatalmak között érdekellentétek, súrlódások stb. vannak, amelyek miatt nem tudnak megállapodni a zsákmány elosztásában. Ami a „félgyarmati" országokat illeti, ezek olyan átmeneti formákként foghatók fel, amilyenek a természet és a társadalom valamennyi területén megtalálhatók. A finánctőke minden gazdasági és minden nemzetközi vonatkozásban olyan hatalmas, mondhatni döntő erő, hogy alárendelheti és a valóságban alá is rendeli magának még az olyan államokat is, amelyek a legteljesebb politikai függetlenséget élvezik; mindjárt látunk néhány példát erre. De a legnagyobb „kényelmet" és a legnagyobb előnyöket a finánctőkének természetesen az *olyan* alárendelés biztosítja, amely az alárendelt országok és népek politikai függetlenségének elvesztésével jár együtt. A félgyarmati országok ebben a tekintetben „közbülső" típusok. Érthető, hogy az ezekért a félig függő országokért folyó harcnak különösen ki kellett éleződnie a finánctőke korában, amikor a világ többi része már fel volt osztva.

Gyarmatpolitika és imperializmus létezett már a kapitalizmus legújabb szakasza előtt, sőt a kapitalizmus előtt is. A rabszolgaságon alapuló Róma gyarmatpolitikát folytatott és gyakorlatilag imperialista hatalom volt. De az imperializmusról szóló „általános" elmefuttatások, amelyek elfelejtik vagy háttérbe szorítják a társadalmi-gazdasági alakulatok közti gyökeres különbségeket, elkerülhetetlenül olyan üres közhelyekké vagy nagyzolássá válnak, mint amilyen például „Nagy-Róma és Nagy-Britannia" összehasonlítása*. Még a kapitalizmus *előző* szakaszainak kapitalista gyarmatpolitikája is lényegesen különbözik a finánctőke gyarmatpolitikájától.

A legújabb kapitalizmus fő sajátossága a legnagyobb vállalkozók monopolista szövetségeinek uralma. Az ilyen monopóliumok akkor a legszilárdabbak, amikor *minden* nyersanyagforrást egy kézbe ragadnak, és láttuk, milyen buzgalommal törekednek a tőkések nemzetközi szövetségei arra, hogy megfosszák az ellenfelet a konkurrencia minden lehetőségétől, hogy összevásárolják például a vasérclelőhelyeket vagy ásványolajforrásokat stb. Csakis gyarmatok birtoklása jelent teljes garanciát a monopólium sikeréhez a versenytárssal folytatott harc minden váratlan fordulatával szemben – az olyan fordulatokat is beleértve, mint az ellenfél védekezése állami monopóliumot bevezető törvénnyel. Minél fejlettebb a kapitalizmus, minél erősebben érződik a nyersanyaghiány, minél élesebb a konkurrencia és a nyersanyagforrások utáni hajsza az egész világon, annál elkeseredettebb a gyarmatok szerzéséért folyó harc.

„Megkockáztathatjuk – írja Schilder – azt a némelyek szemében talán paradoxonnak tetsző állítást is, hogy a

* *C. P. Lucas:* Greater Rome and Greater Britain [Nagy-Róma és Nagy-Britannia]. Oxford 1912; vagy *Earl of Cromer:* Ancient and Modern Imperialism [Ókori és jelenkori imperializmus]. London 1910.

városi ipari népesség növekedését belátható időn belül sokkal inkább ipari nyersanyagok hiánya, mintsem bármiféle élelmiszerhiány akadályozhatná." Például mind nagyobb hiány mutatkozik az egyre drágúló fában, bőrben, textilipari nyersanyagokban. „Hogy a gyáriparosok szövetségei mennyire igyekeznek a mezőgazdaságot és az ipart világgazdasági méretekben egyensúlyba hozni, erre példaképpen megemlíthetjük a legfontosabb ipari országok pamutfonó egyesületeinek 1904 óta fennálló nemzetközi szövetségét, továbbá az európai lenfonó egyesületek 1910-ben ennek mintájára alakult szövetségét." *

Persze, a polgári reformisták, s köztük különösen a mai kautskysták, kisebbíteni próbálják az ilyen tények jelentőségét arra való utalással, hogy nyersanyagot „lehetne" szerezni a szabadpiacon is „drága és veszélyes" gyarmatpolitika nélkül, hogy a nyersanyag-kínálatot óriási mértékben „lehetne" növelni a mezőgazdaság általános feltételeinek „egyszerű" javításával. Ám az ilyen megállapítások az imperializmus apológiájába, szépítgetésébe csapnak át, mert alapjuk az, hogy megfeledkeznek a legújabb kapitalizmus legfőbb sajátosságáról: a monopóliumokról. A szabadpiac mindinkább a múltba merül, a monopolista szindikátusok és trösztök napról napra jobban megnyirbálják, a mezőgazdaság feltételeinek „egyszerű" javítása pedig a tömegek helyzetének javítását, a munkabér emelését és a profit csökkentését jelenti. De hol vannak – a mézesmázos reformisták fantáziáján kívül – olyan trösztök, amelyek képesek volnának arra, hogy gyarmati hódítások helyett inkább a tömegek helyzetével törődjenek?

A finánctőke szemponjából nemcsak a már feltárt nyersanyagforrásoknak van jelentőségük, hanem a potenciálisaknak is, mivel a technika napjainkban hihetet-

* *Schilder*, id. mű, 38–42. old.

len gyorsasággal fejlődik, és azok a területek, amelyek ma használhatatlanok, holnap használhatókká tehetők, mihelyt valamilyen új módszereket fedeznek fel (márpedig egy nagybank mérnökökből, agronómusokból stb. álló külön expedíciót bízhat meg ezzel), mihelyt nagy tőkebefektetésekre kerül sor. Ugyanez vonatkozik az ásványi kincsek felkutatására, a különböző nyersanyagok feldolgozásának és hasznosításának új módszereire stb. stb. Ebből adódik a finánctőkének az a rendíthetetlen törekvése, hogy kiszélesítse a gazdasági területet, sőt általában a területet. Mint ahogy a trösztök vagyonukat kétszeres vagy háromszoros becsérték alapján tőkésítik, számításba véve a jövőben „lehetséges" (nem pedig a jelenlegi) profitokat, a monopólium további eredményeit, ugyanígy a finánctőke is általában arra törekszik, hogy minél nagyobb területet kaparintson meg, akármilyet, akárhol, akárhogyan, számításba véve a lehetséges nyersanyagforrásokat, attól tartva, hogy lemarad a még fel nem osztott terület utolsó maradványaiért vagy a már felosztott terület újrafelosztásáért folytatott eszeveszett harcban.

Az angol tőkések minden lehető módon igyekeznek fejleszteni a gyapottermelést a *maguk* gyarmatán, Egyiptomban – ahol 1904-ben 2,3 millió hektár művelés alatt álló földből már 0,6 millión, vagyis több mint egynegyeden gyapotot termesztettek –, az oroszok pedig a *maguk* gyarmatán, Turkesztánban, mert így könnyebben verhetik le külföldi konkurrenseiket, könnyebben érhetik el a nyersanyagforrások monopolizálását, egy gazdaságosabb és jövedelmezőbb textiltröszt létrehozását „kombinált" termeléssel, a gyapottermelés és -feldolgozás *valamennyi* stádiumának egy kézben való összpontosításával.

A tőkekivitel érdekei szintén gyarmati hódításra késztetnek, mert a gyarmati piacon könnyebb (sőt néha csak

így lehetséges) monopolista úton eltávolítani a konkurrenst, megszerezni a szállítást, kiépíteni a megfelelő „összeköttetéseket" stb.

A gazdaságon kívüli felépítmény, amely a finánctőke alapján emelkedik, a finánctőke politikája, ideológiája fokozza a gyarmati hódításokra való törekvést. „A finánctőke nem szabadságot, hanem uralmat akar" – mondja helyesen Hilferding.[26] Az egyik francia polgári író pedig, mintegy Cecil Rhodes fentebb idézett gondolatait* továbbfejlesztve és kiegészítve, azt írja, hogy a mai gyarmatpolitika gazdasági okaihoz hozzá kell venni a szociális okokat: „minthogy egyre nehezebb az élet, s ez nemcsak a munkástömegeket, hanem a középosztályokat is sújtja, azt látjuk, hogy a régi civilizáció valamennyi országában »a köznyugalmat fenyegető türelmetlenség, ingerültség és gyűlölet halmozódik fel; deklasszált energiák, zavargó erők gyülemlenek fel, amelyeket meg kell fékezni, valamilyen nagy ügyhöz az országon kívül használva fel őket, nehogy robbanás következzen be az országon belül«" **.

Ha már a tőkés imperializmus korszakának gyarmatpolitikájáról van szó, meg kell említenünk, hogy a finánctőke és az ennek megfelelő nemzetközi politika, amely nem egyéb, mint a nagyhatalmak harca a világ gazdasági és politikai felosztásáért, az állami függőség több *átmeneti* formáját hozza létre. Erre a korszakra nemcsak az országok két fő csoportja jellemző: a gyarmatokkal rendelkező országok és maguk a gyarmatok, hanem jellemzők rá a politikailag, formailag önálló, a valóságban azonban a pénzügyi és diplomáciai függőség béklyójába

* Lásd ebben a kötetben, 89–90. old. – *Szerk.*

** *Wahl:* La France aux colonies [Franciaország a gyarmatokon]. Idézi *Henri Russier:* Le Partage de l'Océanie [Óceánia felosztása]. Párizs 1905. 165. old.

vert országok különféle formái is. Az egyik ilyen formára – a félgyarmatra – már utaltunk előbb is. A másik formára, mondjuk, Argentína szolgálhat például.

„Dél-Amerika déli része, különösen Argentína – írja Schulze-Gaevernitz a brit imperializmussal foglalkozó könyvében – pénzügyi tekintetben annyira függ Londontól, hogy szinte angol kereskedelmi gyarmatnak nevezhető." * Schilder Anglia argentínai tőkebefektetéseit a Buenos Aires-i osztrák–magyar konzul 1909. évi jelentése alapján $8\frac{3}{4}$ milliárd frankra becsülte. Könnyen elképzelhető, mily szoros kapcsolatba kerül ezáltal Anglia finánctőkéje – és hű „barátja", a diplomácia – Argentína burzsoáziájával, az ország gazdasági és politikai életének vezető köreivel.

A pénzügyi és diplomáciai függésnek némileg más, a politikai függetlenség fenntartásával összeegyeztetett formáját mutatja Portugália példája. Portugália önálló, szuverén állam, de valójában több mint 200 éve, a spanyol örökösödési háború (1700–1714) óta, angol protektorátus alatt áll. Anglia azért védte Portugáliát és gyarmati birtokait, hogy megerősítse saját pozícióját az ellenfelei, Spanyolország és Franciaország elleni harcban. Anglia ennek fejében kereskedelmi előnyökhöz jutott, kedvezőbb feltételekhez a Portugáliába és annak gyarmataira irányuló árukivitel és különösen tőkekivitel számára, módot kapott arra, hogy használja Portugália kikötőit és szigeteit, kábeleit stb, stb. ** Egyes nagy és

* *Schulze-Gaevernitz:* Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des XX. Jahrhunderts [A brit imperializmus és az angol szabadkereskedelem a XX. század elején]. Lipcse 1906. 318. old. Ugyanezt mondja *Sartorius v. Waltershausen:* Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande [A külföldi tőkebefektetés nemzetgazdasági rendszere]. Berlin 1907. 46. old.

** *Schilder,* id. mű, 1. köt. 160–161. old.

kis államok között ilyen kapcsolatok mindig voltak, de a tőkés imperializmus korszakában ezek a kapcsolatok egyetemes rendszerré alakulnak, a „világ felosztásával" kapcsolatos viszonyok összességének részét alkotják, az egész világot átfogó finánctőke műveleteinek láncszemeivé válnak.

A világ felosztásának kérdésével kapcsolatban végül a következőket kell még megjegyeznünk. Nemcsak a spanyol–amerikai háború utáni amerikai irodalom és az angol–búr háború utáni angol irodalom vetette fel teljesen nyíltan és határozottan ezt a kérdést a XIX. század legvégén és a XX. század elején, s nemcsak a német birodalom – amely a „legféltékenyebben" figyelemmel kísérte a „brit imperializmust" – foglalkozott rendszeresen ennek a ténynek az értékelésével. A francia polgári irodalomban is elég határozottan és széles alapon vetették fel ezt a kérdést, amennyire ez polgári szempontból elképzelhető. Driault történészre hivatkozhatunk, aki „Politikai és szociális problémák a XIX. század végén" című könyvének „a nagyhatalmakról és a világ felosztásáról" szóló fejezetében a következőket írta: „A legutóbbi években Kína kivételével a világ minden szabad földterületét elfoglalták az európai nagyhatalmak és Észak-Amerika. Ezen az alapon már eddig is sor került különféle összeütközésekre és befolyás-eltolódásokra, amelyek a közeljövő még félelmetesebb megrázkódtatásainak előhírnökei. Sietni kell ugyanis: azok a nemzetek, amelyek még nem gondoskodtak ellátásukról, azt kockáztatják, hogy erre már nem is lesz módjuk sohasem és nem vehetnek majd részt a földnek abban a mérhetetlen kizsákmányolásában, amely a jövő (vagyis a XX.) század egyik leglényegesebb tényezője lesz. Ez az oka annak, hogy az utóbbi időben egész Európát és Amerikát gyarmathódítási láz kerítette hatalmába, az »imperializmus« láza, amely a XIX. század végének legkirívóbb

jellegzetessége." És a szerző hozzáteszi: „A világnak ebben a felosztásában, a világ kincseinek és nagy piacainak ebben az őrületes hajszolásában a századunkban (a XIX. században) alapított államok viszonylagos hatalma egyáltalán nem áll arányban az ezeket a birodalmakat alapító nemzetek által Európában elfoglalt pozícióval. Azok a hatalmak, amelyek Európában dominálnak és Európa sorsa fölött döntenek, *nem* dominálnak egyúttal világviszonylatban. S minthogy a gyarmati hatalom, a még fel sem mért kincsek birtoklásának reménye, nyilvánvalóan visszahat majd az európai hatalmak viszonylagos erejére, a gyarmati kérdés, ha úgy tetszik, az »imperializmus«, máris megváltoztatta a politikai viszonyokat magában Európában és egyre inkább meg fogja azokat változtatni."*

VII. AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS KÜLÖN SZAKASZA**

Most meg kell kísérelnünk bizonyos tanulságok levonását, az imperializmusról fentebb mondottak összefoglalását. Az imperializmus az általában vett kapitalizmus alapvető sajátosságainak továbbfejlődéseként és egyenes folytatásaként alakult ki. De a kapitalizmus csupán fejlődésének egy meghatározott, igen magas fokán vált tőkés imperializmussá, akkor, amikor a kapitalizmus néhány alapvető jellegzetessége saját ellentétébe kezdett átcsapni, amikor az egész vonalon kialakultak és felszínre kerültek a kapitalizmusból egy magasabb társadalmi-

* *J. E. Driault:* Les Problèmes politiques et sociaux [Politikai és szociális problémák]. Párizs 1907. 299. old.

** Oroszban itt is „sztagyija", mint a könyv címében, ahol a „viszsaja sztagyijá"-t „legfelsőbb fok"-nak fordítottuk. – *Szerk.*

gazdasági alakulatba való átmenet korszakának vonásai. Gazdasági szempontból ebben a folyamatban az a legfőbb, hogy a tőkés szabadversenyt tőkés monopóliumok váltották fel. A szabadverseny a kapitalizmus általában az árutermelés alapvető sajátossága: a monopólium a szöges ellentéte a szabadversenynek, ám ez utóbbi szemünk láttára alakult át fokozatosan monopóliummá, létrehozva a nagyüzemi termelést, kiszorítva a kisüzemet, a nagyüzemeket még nagyobb üzemekkel váltva fel, s olyan fokig fejlesztve a termelés és a tőke koncentrációját, hogy ebből kinőtt és továbbra is kinő a monopólium: a kartellek, a szindikátusok, a trösztök és a milliárdokat forgató tucatnyi bank ezekkel egybeolvadó tőkéje. Ugyanakkor azonban a monopóliumok, amelyek a szabadversenyből nőnek ki, nem küszöbölik ki a szabadversenyt, hanem fölötte és mellette léteznek, s ezzel egész sor különösen éles és heves ellentétet, súrlódást, konfliktust idéznek elő. A monopólium átmenet a kapitalizmusból egy magasabb rendszerbe.

Ha az imperializmus lehető legrövidebb definícióját kellene adnunk, azt kellene mondanunk, hogy az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza. Ez a meghatározás magában foglalná a legfontosabbat, mert egyrészt a finánctőke nem más, mint néhány monopolhelyzetben levő igen nagy bank tőkéje, amely egybeolvadt az ipari vállalkozók monopolista szövetségeinek tőkéjével; másrészt pedig a világ felosztása átmenet arról a gyarmatpolitikáról, amely akadálytalanul terjeszkedhet a még egyetlen tőkés hatalom által sem elfoglalt területeken, a már teljesen felosztott földterületek monopolista birtoklásán alapuló gyarmatpolitikára.

Ám a túlságosan rövid definíciók, bármilyen kényelmesek is, mert összegezik a legfontosabbat, mégis elégtelenek, mihelyt külön le kell vezetnünk belőlük a definiálandó jelenség igen lényeges vonásait. Ezért, nem fe-

ledkezve meg arról, hogy általában minden definíciónak feltételes és viszonylagos a jelentése, mert sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését, az imperializmus olyan definícióját kell adnunk, amelyben benne szerepel az imperializmus következő öt döntő ismertetőjele: 1) a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy létrehozta a monopóliumokat, amelyek a gazdasági életben döntő szerepet játszanak; 2) a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a „finánctőkén" alapuló finán coligarchia kialakulása; 3) a tőkekivitel, ellentétben az árukivitellel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4) kialakulnak a tőkések nemzetközi monopolista szövetségei, amelyek felosztják egymás között a világot és 5) befejeződött a föld területi felosztása a legnagyobb tőkés hatalmak között. Az imperializmus tehát kapitalizmus, olyan fejlődési fokon, amelyen kialakult a monopóliumok és a finánctőke uralma, kimagasló jelentőségre tett szert a tőkekivitel, megkezdődött a világ felosztása a nemzetközi trösztök között és befejeződött a föld egész területének felosztása a legnagyobb tőkésországok között.

Alább még látni fogjuk, hogyan lehet és kell is másképpen definiálni az imperializmust, ha nemcsak az alapvető, tisztán gazdasági fogalmakat vesszük figyelembe (amelyekre a fenti meghatározás szorítkozik), hanem azt is, hogy a kapitalizmus mostani szakaszának mi a történelmi helye általában a kapitalizmushoz viszonyítva, vagy hogy milyen kapcsolatban van az imperializmus a munkásmozgalom két fő irányzatával. Már most meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen értelemben vett imperializmus kétségtelenül a kapitalizmus külön fejlődési szakasza. Hogy az olvasónak minél megalapozottabb képet adjunk az imperializmusról, szándékosan minél nagyobb számban igyekeztünk felsorakoztatni

polgári közgazdászok véleményeit, akik kénytelenek elismerni a modern tőkés gazdasági rendszer különösen vitathatatlan tényeit. Ugyanebből a célból vettünk igénybe részletes statisztikai adatokat is, amelyek azt szemléltetik, hogy milyen mértéket öltött a banktőke stb., miben nyilvánult meg a mennyiségből minőségbe való átcsapás, a fejlett kapitalizmusnak imperializmusba való átcsapása. Természetesen mondanunk sem kell, hogy a természetben és a társadalomban minden határ feltételes és mozgásban levő, hogy értelmetlen dolog volna például arról vitatkozni, melyik évben vagy évtizedben alakult ki „véglegesen" az imperializmus.

Ám az imperializmus definíciója körül elsősorban az úgynevezett II. Internacionálé korszakának, vagyis az 1889 és 1914 közötti 25 esztendőnek marxista főteoretikusával, Karl Kautskyval kell vitatkozni. Azokkal az alapvető eszmékkel, amelyek az imperializmusról adott definíciónkban kifejezésre jutnak, Kautsky 1915-ben, sőt már 1914 novemberében is a leghatározottabban szembefordult, kijelentve, hogy imperializmuson nem holmi gazdasági „fázis" vagy fok értendő, hanem egyfajta politika, mégpedig egy meghatározott politika, amelyet a finánctőke „előnyben részesít", hogy az imperializmust nem szabad „azonosítani" a „modern kapitalizmussal", s ha imperializmuson „a modern kapitalizmus valamennyi jelenségét" – a kartelleket, a protekcionizmust, a finánctőkések uralmát, a gyarmatpolitikát – értjük, akkor az a kérdés, hogy a kapitalizmus szempontjából mennyire szükségszerű az imperializmus, „a leglaposabb tautológiára" redukálódik, mert ez esetben „az imperializmus természetesen életszükséglete a kapitalizmusnak" stb. Kautsky gondolatmenetét akkor fejezzük ki a legpontosabban, ha idézzük az imperializmus Kautsky-féle definícióját, amely éppen az általunk kifejtett eszmék lényege ellen irányul (mert az évek óta

hasonló eszméket hirdető német marxisták táborából hallható ellenvetéseket mint a marxizmus egy bizonyos áramlatának az ellenvetéseit Kautsky régen ismeri).

Kautsky definíciója a következőképpen hangzik:

„Az imperializmus a magas fejlettségű ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb *agrár*területet (Kautsky kiemelése) igázzon le és kebelezzen be, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják ezt a területet." *

Ez a definíció mit sem ér, mert egyoldalúan, vagyis önkényesen csupán a nemzeti kérdést ragadja ki (amely mind magában véve, mind pedig az imperializmussal kapcsolatban rendkívül fontos ugyan), önkényesen és *helytelenül csakis* a más nemzeteket annektáló országok ipari tőkéjével hozva kapcsolatba ezt és ugyanolyan önkényesen és helytelenül előtérbe helyezve az agrárterületek annektálását.

Az imperializmus annexiókra való törekvés – ebben foglalható össze a Kautsky-féle definíció *politikai* része. Ez helyes, de rendkívül hiányos, mert az imperializmus politikailag általában az erőszakra és a reakcióra való törekvést jelenti. Bennünket azonban itt a dolog *gazdasági* oldala érdekel, amelyet *maga* Kautsky vont be *saját* definíciójába. Kautsky definíciójának helytelenségei szembeszökők. Az imperializmusra éppen *nem* az ipari, *hanem* a finánctőke jellemző. Nem véletlen, hogy Franciaországban a múlt század nyolcvanas éveitől éppen az váltotta ki az annexiós (gyarmati) politika különös kiéleződését, hogy az ipari tőke fejlődésének lanyhulása mellett különösen gyorsan fejlődött a *finánctőke*. Az imperializmusra éppen az a jellemző, hogy *nemcsak* agrárterületek, hanem

* „Die Neue Zeit", 1914. 2. köt. (XXXII. évf.) 909. old. 1914. szeptember 11. Vö. 1915. 2. köt. 107. és köv. oldalak.

az ipari tekintetben legfejlettebb területek annektálására is törekszik (Németország étvágya Belgiumra, Franciaországé Lotaringiára), mert, először, a föld már befejezett felosztása arra kényszeríti, hogy az *újrafelosztásnál* kapva kapjon *mindenféle* terület után; másodszor, az imperializmus lényegéhez tartozik, hogy több nagyhatalom verseng a hegemóniáért, vagyis nem is annyira közvetlenül a maga számára igyekszik területeket hódítani, mint inkább azért, hogy versenytársát gyengítse és *annak* hegemóniáját aláássa (Németországnak Belgium különösen fontos mint Anglia elleni támaszpont; Angliának Bagdad mint Németország elleni támaszpont stb.).

Kautsky különösen – és nem is egyszer – az angolokra hivatkozik, akik állítólag az imperializmus szó tisztán politikai jelentését Kautsky értelmezésének megfelelően állapították meg. Vegyük elő az angol Hobsont, s „Imperializmus" című, 1902-ben megjelent művében a következőket olvassuk:

„Az új imperializmus a régitől, először is, abban különbözik, hogy egyetlen növekvő birodalom törekvései helyébe egymással versengő birodalmak elméletét és gyakorlatát állítja, amelyek mindegyikét ugyanazok a politikai terjeszkedésre és kereskedelmi presztízsre irányuló kívánságok fűtik; másodszor pedig abban, hogy a pénzügyi érdekek, illetve a tőkebefektetés érdekei uralkodnak a kereskedelmi érdekeken."*

Kautskynak tehát egyáltalán nincs igaza, amikor általában az angolokra hivatkozik (legfeljebb a vulgáris angol imperialistákra vagy az imperializmus nyílt apologétáira hivatkozhatna). Látjuk, hogy Kautsky, aki azzal az igénnyel lép fel, hogy továbbra is a marxizmust védi, valójában visszafelé tesz egy lépést a *szociálliberális* Hobsonhoz képest, aki *helyesebben* veszi számba a modern

* *Hobson:* Imperialism. London 1902. 324. old.

imperializmus két „történelmileg konkrét" sajátosságát (Kautsky a maga definíciójával csúfot űz a történelmi konkrétságból!): 1) *több* imperializmusnak a konkurrenciáját és 2) a pénzembernek a kereskedővel szembeni fölényét. Ezzel szemben, ha főképpen arról van szó, hogy valamely ipari ország agrárországot annektáljon, a kereskedő vezető szerepe kerül előtérbe.

Kautsky definíciója nemcsak helytelen és nem marxista. Alapul szolgál az olyan nézetek egész rendszerének, amelyek az egész vonalon szakítanak mind a marxista elmélettel, mind a marxista gyakorlattal, de erre még visszatérünk. Teljesen komolytalan az a szőrszálhasogatás, amelyet Kautsky művel: vajon imperializmusnak kell-e nevezni a kapitalizmus legújabb fokát, vagy pedig a finánctőke fokának. Nevezzék, ahogy akarják; ez nem fontos. A dolog lényege az, hogy Kautsky különválasztja az imperializmus politikáját az imperializmus gazdaságától, amikor az annexiókat a finánctőke által „előnyben részesített" politikának nevezi és ezzel szembeállít valamilyen más burzsoá politikát, amely a finánctőke talaján állítólag szintén lehetséges. Eszerint a gazdasági monopóliumok összeférnek nem monopolista, nem erőszakos, nem hódító politikai eljárásmóddal. Eszerint a föld területi felosztása, amely éppen a finánctőke korában fejeződött be és a legnagyobb tőkésállamok között folyó versengés jelenlegi formáinál észlelhető sajátszerűség alapjául szolgál, összeegyeztethető egy nem imperialista politikával. Az eredmény az, hogy Kautsky elhomályosítja és kevésbé éleseknek tünteti fel a kapitalizmus legújabb fokának legfőbb ellentmondásait, ahelyett, hogy teljes mélységükben tárná fel azokat; vagyis az eredmény – burzsoá reformizmus marxizmus helyett.

Kautsky vitatkozik az imperializmus és az annexiók német apologétájával, Cunowval, aki otrombán és cinikusan a következőképpen vélekedik: az imperializmus

modern kapitalizmus; a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlen és haladó jellegű; tehát az imperializmus haladó; tehát térdre kell borulni az imperializmus előtt és egekig kell magasztalni! Ez arra a karikatúrára emlékeztet, amellyel a narodnyikok 1894–1895-ben az orosz marxistákat gúnyolták, mondván: ha a marxisták a kapitalizmust Oroszországban elkerülhetetlennek és haladónak tartják, akkor kocsmát kell nyitniuk és tenyészténiük kell a kapitalizmust. Kautsky így érvel Cunow ellen: nem, az imperializmus nem modern kapitalizmus, hanem csak a modern kapitalizmus politikájának egy formája, s nekünk lehet és kell is harcolnunk e politika ellen, az imperializmus, az annexiók stb. ellen.

Ez az ellenvetés egészen elfogadhatónak látszik, a valóságban azonban az imperializmussal való kibékülés hirdetésének egy körmönfontabb, burkoltabb (és ezért veszedelmesebb) formája, mert az olyan „harc" a trösztök és a bankok politikája ellen, amely nem érinti a trösztök és a bankok gazdasági alapját, nem egyéb polgári reformizmusnál és pacifizmusnál, jámbor és naiv óhajnál. Az ellentmondások egész mélységének feltárása helyett félvállról venni a fennálló ellentmondásokat, megfeledkezni a legfontosabbakról – ez Kautsky elmélete, amelynek semmi köze a marxizmushoz. És érthető, hogy az ilyen „elmélet" csak a Cunowokkal való egység eszméjének védelmére szolgál!

„Tisztán gazdasági szempontból – írja Kautsky – nem lehetetlen, hogy a kapitalizmus még egy újabb fázist is megér: a kartellpolitikának a külpolitikára való kiterjesztését, az ultraimperializmus fázisát" *, azaz a csúcsimperializmusét, az egész világ imperializmusainak egyesülését, nem pedig azok harcát, olyan szakaszt, amely-

* „Die Neue Zeit", 1914. 2. köt. (XXXII. évf.) 921. old. 1914. szeptember 11. Vö. 1915. 2. köt. 107. és köv. oldalak.

ben a kapitalizmus idején megszűnnek a háborúk, vagyis olyan szakaszt, „amelyben a nemzetközi méretekben egyesült finánctőke közösen fogja kizsákmányolni a világot"*.

Erre az „ultraimperializmus-elméletre" alább még vissza kell térnünk, hogy részletesen kimutassuk, milyen határozottan és visszavonhatatlanul szakít a marxizmussal. Itt viszont, tanulmányunk általános tervének megfelelően, az erre a kérdésre vonatkozó pontos gazdasági adatokat kell szemügyre vennünk. Lehetséges-e „tisztán gazdasági szempontból" „ultraimperializmus", avagy az egész csak ultrabadarság?

Ha a tisztán gazdasági szemponton valami „tiszta" absztrakció értendő, akkor minden, amit erre vonatkozóan elmondhatunk, a következő tételben foglalható össze: a fejlődés monopóliumok felé, következésképpen egy világmonopólium felé, egyetlen világtröszt felé halad. Ez vitathatatlan, de egyúttal teljesen tartalmatlan állítás is, akárcsak az olyasfajta megállapítás, hogy a „fejlődés" az élelmiszerek laboratóriumi előállítása felé „halad". Ebben az értelemben az ultraimperializmus „elmélete" ugyanolyan badarság, mint amilyen az „ultramezőgazdaság elmélete" volna.

Ha azonban a finánctőke korszakának „tisztán gazdasági" feltételeiről mint történelmileg konkrét korszakról beszélünk, amely a XX. század elejére esik, akkor az „ultraimperializmus" holt absztrakcióira (amelyek kizárólag a legreakciósabb célt: a figyelemnek a *meglevő* ellentmondások mélységéről való elterelését szolgálják) a legjobb válasz, ha a mai világgazdaság konkrét gazdasági valóságát állítjuk szembe velük. Az a teljesen tartalmatlan zagyvaság, amelyet Kautsky az ultraimperializmusra vonatkozólag összehord, egybek közt tápot ad

* „Die Neue Zeit", 1915. 2. köt. 144. old. 1915. április 30.

annak a gyökerében hibás és az imperializmus apologétáinak kezére játszó gondolatnak, hogy a finánctőke uralma *enyhíti* a világgazdaságon belül fennálló egyenlőtlenségeket és ellentmondásokat, holott a valóságban *fokozza* azokat.[27]

R. Calwer „Bevezetés a világgazdaságba" című kis könyvében* megkísérelte összefoglalni azokat a legfontosabb, tisztán gazdasági adatokat, amelyek alapján konkrét képet alkothatunk magunknak a XIX. és XX. század mezsgyéjén a világgazdaságon belül fennálló viszonyokról. Calwer az egész világot öt „főbb gazdasági területre" osztja, s ezek: 1) a közép-európai (egész Európa, Oroszország és Anglia kivételével); 2) a brit; 3) az orosz; 4) a kelet-ázsiai és 5) az amerikai, a gyarmatokat pedig azoknak az országoknak a „területéhez" számítja hozzá, amelyek birtokában vannak, és „figyelmen kívül hagy" néhány, e területek szerint el nem osztott országot, például Ázsiában Perzsiát, Afganisztánt és Arábiát, Afrikában Marokkót és Abesszíniát stb.

Rövidített formában itt közöljük Calwernek ezekre a területekre vonatkozó gazdasági adatait (a táblázatot lásd a következő oldalon).

Három, erősen fejlett kapitalizmust mutató területet látunk (ahol erősen fejlett mind a közlekedés, mind a kereskedelem, mind az ipar), mégpedig a közép-európait, a britet és az amerikait. Itt három világhatalom van: Németország, Anglia és az Egyesült Államok. A köztük folyó imperialista versengés és harc rendkívül kiéleződött azáltal, hogy Németországnak elenyészően kicsi a területe és kevés a gyarmata; „Közép-Európa" kialakulása még a jövőé és elkeseredett harcban megy végbe. Egyelőre egész Európa jellemző vonása a politikai felapró-

* *R. Calwer:* Einführung in die Weltwirtschaft [Bevezetés a világgazdaságba]. Berlin 1906.

A világ főbb gazdasági területei	Terület (millió km²)	Lakosság (millió)	Közlekedés: vasutak (ezer km)	Közlekedés: kereskedelmi flotta (millió tonna)	Kereskedelem: behozatal + kivitel együtt (milliárd márka)	Ipar: széntermelés (millió tonna)	Ipar: nyersvastermelés (millió tonna)	Ipar: orsók száma a pamutiparban (millió)
1) középeurópai	27,6 *(23,6)	388 (146)	204	8	41	251	15	26
2) brit	28,9 *(28,6)	398 (355)	140	11	25	249	9	51
3) orosz	22	131	63	1	3	16	3	7
4) keletázsiai	12	389	8	1	2	8	0,02	2
5) amerikai ..	30	148	379	6	14	245	14	19

zottság. Ezzel szemben a brit és az amerikai területen igen magas fokú a politikai koncentráció, de óriási az aránytalanság abban a tekintetben, hogy az előbbinek mérhetetlenül nagy, az utóbbinak pedig elenyészően kis gyarmatai vannak. A gyarmatokon pedig a kapitalizmus csak most kezd kifejlődni. A Dél-Amerikáért folyó harc egyre jobban élesedik.

Két terület kapitalizmusa kevéssé fejlett, s ezek: az orosz és a kelet-ázsiai. Az előbbinek rendkívül kicsiny a népsűrűsége, az utóbbié rendkívül nagy; az előbbi esetében igen nagy a politikai koncentráció, az utóbbi esetében hiányzik. Kínát csak most kezdték felosztani, s Japán, az Egyesült Államok stb. között egyre élesebb harc folyik érte.

* Zárójelben a gyarmatok területe és lakossága.

Vessük össze ezzel a valósággal – a gazdasági és politikai viszonyok óriási változatosságával, az egyes országok fejlődésének gyorsasága stb. tekintetében tapasztalható óriási egyenlőtlenséggel, az imperialista államok között dúló eszeveszett harccal – Kautskynak a „békés" ultraimperializmusról szóló ostoba dajkameséjét. Hát nem a megfélemlített nyárspolgár reakciós kísérlete-e ez arra, hogy elbújjon a fenyegető valóság elől? Vajon a nemzetközi kartellek, amelyekben Kautsky az „ultraimperializmus" csíráit véli felfedezni (mint ahogy a tabletták laboratóriumi gyártását is „lehet" az ultramezőgazdaság csírájának nyilvánítani), nem mutatják-e a világ felosztásának és *újrafelosztásának* példáit, a békés felosztásról a nem békés felosztásra való átmenetet és viszont? Vajon az amerikai és egyéb finánctőke, amely Németországnak, mondjuk, a nemzetközi sínszindikátusban vagy a nemzetközi kereskedelmi hajózási trösztben való részvételével békésen felosztotta az egész világot, nem fogja-e most *újrafelosztani* a világot az új erőviszonyok alapján, amelyek nagyon is *nem* békés úton változnak?

A finánctőke és a trösztök nem enyhítik, hanem fokozzák a világgazdaság különböző részeinek fejlődési üteme közötti különbséget. Márpedig, ha az erőviszonyok megváltoztak, akkor mi más lehet a *kapitalizmusban* az ellentétek megoldása, mint az *erőszak?* A kapitalizmus és a finánctőke fejlődésének gyorsaságában az egész világgazdaság viszonylatában mutatkozó különbségekről rendkívül pontos adatokat találunk a vasúti statisztikában.* Az imperialista fejlődés legutóbbi évtizedei alatt a vasútvonalak hossza a következőképpen változott:

* „Stat. Jahrbuch für das Deutsche Reich" [„A Német Birodalom Statisztikai Évkönyve"]. 1915. „Archiv für Eisenbahnwesen" [„Vasúti Archívum"]. 1892; a vasutaknak az egyes országok gyarmatai közötti megoszlását illetően néhány jelentéktelen részadatot hozzávetőleges számítás alapján kellett megállapítani.[28]

	Vasutak (ezer kilométer)			
	1890	1913	Növekedés	
Európa	224	346	+ 122	
Észak-amerikai Egyesült Államok	268	411	+ 143	
Gyarmatok	82	210	+ 128	
Önálló és félig önálló ázsiai és amerikai államok	43	137	+ 94	
	125	347		+ 222
Összesen	617	1104		

Eszerint a vasutak fejlődése a gyarmatokon, valamint az ázsiai és amerikai önálló (és félig önálló) államokban volt a leggyorsabb. Tudjuk, hogy a vasútépítés terén a 4–5 legnagyobb tőkésállam finánctőkéje teljesen korlátlanul uralkodik. Kétszázezer kilométer új vasútvonal a gyarmatokon, valamint Ázsia és Amerika más országaiban – ez több mint 40 milliárd márka új tőkebefektetés különösen előnyös feltételekkel, a jövedelmezőség különleges garanciáival, az acélgyárak számára jövedelmező megrendelésekkel stb. stb.

A kapitalizmus a gyarmatokon és a tengerentúli országokban fejlődik a leggyorsabban. Ezek közt *új* imperialista hatalmak (Japán) lépnek a színre. A világimperializmusok harca kiéleződik. Növekszik a sarc, amelyet a finánctőke a különösen jövedelmező gyarmati és tengerentúli vállalatoktól szed. Ennek a „zsákmánynak" a felosztása során rendkívül nagy rész kerül olyan országok kezébe, amelyek a termelőerők fejlődésének gyorsasága szempontjából nem mindig az első helyen állnak. A vasútvonalak hossza a legnagyobb hatalmak területén, gyarmataikat is hozzászámítva, a következő volt:

	1890	(ezer kilométer) 1913	
Egyesült Államok	268	413	+145
Brit Birodalom	107	208	+101
Oroszország	32	78	+ 46
Németország	43	68	+ 25
Franciaország	41	63	+ 22
Az öt nagyhatalom területén összesen	491	830	+339

Tehát, a vasútvonalak körülbelül 80%-a az öt nagyhatalom területén összpontosul. De a vasutak *tulajdonának* koncentrációja, a finánctőke koncentrációja még sokkal jelentékenyebb, mert például az amerikai, orosz és más vasutak részvényeinek és kötvényeinek óriási tömege angol és francia milliomosok birtokában van.

Anglia, hála gyarmatainak, „saját" vasúti hálózatát százezer kilométerrel növelte, tehát négyszer annyival, mint Németország. Márpedig köztudomású, hogy Németországban a termelőerők, de különösen a szén- és vasipar fejlődése ebben az időszakban hasonlíthatatlanul gyorsabb volt, mint Angliában, Franciaországról és Oroszországról már nem is szólva. 1892-ben Németország 4,9 millió tonna nyersvasat termelt Anglia 6,8 millió tonnájával szemben, 1912-ben pedig már 17,6 millió tonnát 9,0 millió tonnával szemben, vagyis Németország Angliához képest óriási túlsúlyba került!* Felmerül a kérdés, hogy a *kapitalizmus talaján* a háborún kívül milyen más eszköz lehetett volna egyfelől a termelőerők fejlődése és a tőkefelhalmozás, másfelől pedig a gyarmatoknak és a finánctőke „érdekszféráinak" megoszlása közötti aránytalanság megszüntetésére?

* Vö. még *Edgar Crammond:* The Economic Relations of the British and German Empires [Gazdasági kapcsolatok a Brit és a Német Birodalom között]. „Journal of the Royal Statistical Society". 1914. július. 777. és köv. oldalak.

VIII. A KAPITALIZMUS ÉLŐSDISÉGE ÉS ROTHADÁSA

Az imperializmusnak még egy igen fontos oldalával kell most foglalkoznunk, amelyet az erről a tárgyról szóló legtöbb fejtegetésben nem szoktak eléggé értékelni. A marxista Hilferding egyik fogyatékossága éppen az, hogy a nem marxista Hobsonnal szemben visszafelé tett egy lépést. Az imperializmusra jellemző élősdiségről van szó.

Amint láttuk, az imperializmus legmélyebb gazdasági alapja a monopólium. Ez a monopólium tőkés monopólium, vagyis olyan, amely a kapitalizmusból nőtt ki, ugyanakkor pedig a kapitalizmus, az árutermelés, a konkurrencia általános viszonyai között állandó és megoldhatatlan ellentétben áll ezekkel az általános viszonyokkal. Mégis, mint minden monopólium, elkerülhetetlenül a pangás és a rothadás tendenciáját hozza magával. Amennyiben, ha csak időlegesen is, monopolárakat állapítanak meg, annyiban bizonyos fokig eltűnnek az okok, amelyek technikai haladásra és így minden egyéb fejlődésre, haladásra is késztetnek: annyiban jelentkezik a *gazdasági* lehetőség a technikai haladás mesterséges feltartóztatására. Vegyünk egy példát: Amerikában bizonyos Owens olyan palackgyártó gépet talált fel, amely forradalmat jelentett a palackgyártásban. A német palackgyárosok kartellje megvásárolja és elsüllyeszti Owens szabadalmait, megakadályozza alkalmazásukat. Persze a monopólium a kapitalizmusban sohasem tudja teljesen és igen hosszú időre kiküszöbölni a konkurrenciát a világpiacról (többek közt éppen ez az egyik oka annak, hogy az ultraimperializmus elmélete ostobaság). Természetesen az a tény, hogy technikai tökéletesítések bevezetésével csökkenthetők a termelési költségek és növelhető a profit, a változtatások irányában

hat. De a pangás és a rothadás *tendenciája*, amely a monopólium sajátossága, továbbra is érvényesül, s egyes iparágakban, egyes országokban, bizonyos időszakokra felülkerekedik. A különösen nagy kiterjedésű, gazdag vagy kedvező fekvésű gyarmatok birtoklásának a monopóliuma ugyanebben az irányban hat.

Továbbá. Az imperializmus annyit jelent, hogy alig néhány országban óriási pénztőkét halmoznak fel, amely – mint láttuk – eléri a 100–150 milliárd frankot értékpapírban. Ennek a következménye a járadékosok osztályának, helyesebben rétegének, vagyis az olyan emberek számának rendkívüli megnövekedése, akik „szelvényvagdosásból" élnek, akik semmiféle vállalkozásban nem vesznek részt, akiknek a foglalkozása a henyélés. A tőkekivitel, az imperializmus egyik leglényegesebb gazdasági alapja, még inkább fokozza a járadékosok rétegének ezt a termeléstől való teljes elszakadottságát, az élősdiség bélyegét nyomja rá az egész országra, amely néhány tengerentúli ország és gyarmat munkájának kizsákmányolásából él.

„1893-ban – írja Hobson – a külföldön befektetett brit tőke az Egyesült Királyság egész vagyonának körülbelül 15%-a volt."* Hadd emlékeztessünk arra, hogy 1915-ig ez a tőke körülbelül 2½-szeresére növekedett. „Az agresszív imperializmus – olvassuk továbbá Hobsonnál –, amely az adófizetőknek oly sokba kerül és a nagyiparosoknak meg a kereskedőknek olyan keveset jelent... nagy profitok forrásául szolgál annak a tőkésnek, aki tőkéje számára befektetési lehetőséget keres..." (az angol nyelv ezt a fogalmat egyetlen szóval fejezi ki: „investor" – „befektető", járadékos) ... „Nagy-Britanniának külkereskedelméből és gyarmati kereskedelméből, behozatalából és kiviteléből származó egész

* *Hobson*, id. mű, 59. és 60. old.

évi jövedelmét Giffen statisztikus 1899-re vonatkozólag 18 millió font sterlingre (kb. 170 millió rubelre) becsüli, $2\frac{1}{2}\%$-ot számítva a 800 millió font sterlinges összforgalom után." Bármilyen nagy is ez az összeg, nem szolgálhat magyarázatul Nagy-Britannia agresszív imperializmusára. Ennek a magyarázata az a 90–100 millió font sterlingnyi összeg, amely a „befektetett" tőke jövedelmét, a járadékosok rétegének jövedelmét alkotja.

A járadékosok jövedelme a világ leginkább „kereskedő" országának külkereskedelméből eredő jövedelem *ötszöröse!* Ez az imperializmus és az imperialista élősdiség lényege.

Éppen ezért a „járadékos ország" (Rentnerstaat) vagy uzsorás ország fogalma az imperializmusról szóló gazdasági irodalomban közkeletűvé válik. A világ két részre oszlott: maroknyi uzsorás országra és az adós országokból álló óriási többségre. „A külföldi tőkebefektetések között – írja Schulze-Gaevernitz – első helyen azok állnak, amelyek a politikailag függő vagy szövetséges országoknak jutnak: Anglia kölcsönöket nyújt Egyiptomnak, Japánnak, Kínának, Dél-Amerikának. Szükség esetén hajóhada veszi át a bírósági végrehajtó szerepét. Politikai hatalma megvédi Angliát az adósok felzúdulásától."* Sartorius von Waltershausen „A külföldi tőkebefektetés nemzetgazdasági rendszere" című művében a „járadékos ország" példájaként Hollandiát hozza fel és rámutat arra, hogy ma Anglia és Franciaország is ilyenné válik.** Schilder úgy véli, hogy öt ipari ország: Anglia, Franciaország, Németország, Belgium és Svájc – „jellegzetesen hitelező ország". Hollandiát csak

* *Schulze-Gaevernitz:* Br. Imp. 320. és más oldalak.

** *Sart. von Waltershausen:* Das Volkswirt. Syst. etc. Berlin 1907. IV. könyv.

azért nem számítja ide, mert „iparilag kevéssé fejlett". * Az Egyesült Államok csak amerikai viszonylatban hitelező.

„Anglia – írja Schulze-Gaevernitz – ipari államból egyre inkább hitelező állammá fejlődik. Az ipari termelés, valamint az ipari kivitel abszolút növekedése ellenére is növekszik a kamat- és osztalékjövedelmek, az emissziós, közvetítő és spekulációs nyereségek viszonylagos jelentősége az egész nemzetgazdaságban. Véleményem szerint éppen ez a tény az imperialista fellendülés gazdasági alapja. A hitelező tartósabb kapcsolatban áll az adóssal, mint az eladó a vevővel." ** Németországra vonatkozólag A. Lansburgh, a „Bank" című berlini folyóirat kiadója, 1911-ben „A német járadékos állam" című cikkében a következőt írta: „Németországban szívesen gúnyolódnak a franciáknak azon az erős hajlamán, hogy járadékosokká váljanak, és megfeledkeznek arról, hogy ami a burzsoáziát illeti, a német viszonyok egyre inkább hasonlítanak a francia viszonyokhoz." ***

A járadékos állam az élősdi, rothadó kapitalizmus állama, s ennek a körülménynek vissza kell tükröződnie mind az illető országok valamennyi társadalmi és politikai adottságában, mind pedig különösen a munkásmozgalom két alapvető áramlatában. Hogy ezt minél szemléltetőbben mutassuk meg, Hobsonnak adjuk át a szót, aki mindenkinél „megbízhatóbb", mint tanú, mert őt lehetetlen azzal gyanúsítani, hogy az „ortodox marxizmus" felé hajlik, másrészt pedig angol is, aki jól ismeri országa viszonyait, amely gyarmatokban, finánctőkében és imperialista tapasztalatokban egyaránt a leggazdagabb.

* *Schilder*, 393. old.
** *Schulze-Gaevernitz:* Br. Imp. 122. old.
*** „Die Bank", 1911. 1. félév. 10–11. old.

Hobson, miután az angol–búr háború friss benyomásainak hatása alatt ismerteti az imperializmusnak a „pénzemberek" érdekeivel való összefüggését, állami rendelésekből, hadi szállításokból stb. eredő jövedelmeik növekedését, a következőket írja: „Ennek a jellegzetesen élősdi politikának az irányítói ugyan a tőkések, de ugyanazok az indítékok a munkások bizonyos köreire is hatást gyakorolnak. Sok városban a legfontosabb iparágak kormányrendelésektől függnek; a kohóipar és hajógyártás gócpontjainak imperializmusa nem kis mértékben ebből a tényből következik." A szerző véleménye szerint kétféle körülmény gyengítette a régi birodalmak erejét: 1) a „gazdasági élősdiség" és 2) a függő népek tagjaiból toborzott hadseregek. „Az első a gazdasági élősdiségnek az a szokása, hogy az uralkodó állam tartományait, gyarmatait és a függő országokat saját uralkodó osztálya meggazdagodásának biztosítására és saját alsó osztályai engedelmességének megvásárlására használja fel." Hogy az ilyen megvesztegetés, akármilyen formában történjék is, gazdaságilag lehetséges legyen. ahhoz – tesszük hozzá mi – magas monopolprofit szükséges.

A második körülményre vonatkozólag Hobson ezt írja: „Az imperializmus vakságának egyik legfurcsább tünete az a vakmerő nemtörődömség, amellyel Nagy-Britannia, Franciaország és más imperialista nemzetek erre a veszélyes útra lépnek. Nagy-Britannia ment ezen az úton a legmesszebbre. A legnagyobb részét azoknak a csatáknak, amelyekkel indiai birodalmunkat meghódítottuk, bennszülöttekből álló seregeink vívták meg; Indiában, akárcsak a legutóbbi időkben Egyiptomban is, nagy állandó hadseregek vannak britek parancsnoksága alatt; Afrika meghódítása során majdnem valamennyi háborút, a dél-afrikai háború kivételével, bennszülöttek folytatták értünk."

Kína felosztásának perspektíváit Hobson gazdaságilag a következőképpen ítéli meg: „Nyugat-Európa nagyobb részének akkor olyan lehetne a képe és jellege, mint ma az ottani országok egyes részeinek, Dél-Angliának, a Riviérának, továbbá Olaszország és Svájc turisták által leginkább látogatott és gazdagok lakta helyeinek, vagyis maroknyi gazdag arisztokrata élne ott, aki osztalékot és járadékot húz a távoli Keletről, velük együtt a hivatalnokok és kereskedők valamivel nagyobb csoportja és még nagyszámú szolgaszemélyzet, valamint munkások, akik a szállítóiparban és a könnyen romló áruk gyártási folyamatát befejező iparágakban dolgoznak. A legfontosabb iparágak viszont eltűnnének, és az élelmezés tömegcikkei, valamint a tömegfogyasztást szolgáló félgyártmányok Ázsiából meg Afrikából áramlanának ide sarcként." „Lám milyen lehetőségeket tár fel előttünk a nyugati államok szélesebb körű egyesülése, a nagyhatalmak európai föderációja, amely a világcivilizáció ügyét igazán nem vinné előbbre, sőt felidézné a nyugati élősdiség roppant veszélyét: a fejlettebb ipari nemzetek egy csoportja kiválna, e nemzetek felső osztályai Ázsiából és Afrikából óriási sarcokat húznának és e sarcokból eltartanák az engedelmes alkalmazottak és szolgák óriási tömegét, amely már nem mezőgazdasági és ipari tömegcikkek termelésével, hanem személyes szolgálatok teljesítésével vagy alárendelt ipari munkával foglalkozna egy új finánc arisztokrácia ellenőrzése alatt. Azok, akik az ilyen elméletet" (perspektívát kellett volna mondani) „mint említésre sem méltót egyetlen kézlegyintéssel hajlandók elintézni, képzeljék bele magukat a mai Dél-Anglia már most hasonló helyzetbe jutott kerületeinek gazdasági és társadalmi viszonyaiba. Gondolják meg, milyen óriási mértékben segítené elő ennek a rendszernek mérhetetlen kiterjedését az, ha Kína pénzemberek, »tőkebefektetők« ilyen csoportjai-

nak s politikai, kereskedelmi és ipari alkalmazottaknak gazdasági ellenőrzése alá kerülne, akik ebből a potenciális gyűjtőmedencéből, melynél hatalmasabbat a világ soha nem ismert, profitot szivattyúznának ki, hogy azután ezt a profitot Európában feléljék. Igaz, hogy a helyzet sokkal bonyolultabb, a világerők játéka sokkal áttekinthetetlenebb, semhogy a jövőnek ezt vagy bármilyen más kizárólagos értelmezését igen valószínűvé tenné. De azok a befolyások, amelyek jelenleg Nyugat-Európa imperializmusán uralkodnak, ebben az irányban hatnak, s ha nem ütköznek ellenhatásba, ha nem terelik őket más irányba, akkor azon lesznek, hogy éppen ebben az irányban, éppen ilyen megoldásra vezessenek."*

A szerzőnek tökéletesen igaza van: *ha* az imperializmus erői nem ütköznének ellenállásba, csakugyan ez sülne ki. Nagyon helyesen ítéli meg az „Európai Egyesült Államok" jelentését a mai, imperialista viszonyok között. Csak azt kellett volna hozzátenni, hogy az opportunisták, akik ma átmenetileg a legtöbb országban győzelmet arattak, a munkásmozgalmon *belül is* rendszeresen és hajthatatlanul éppen ebben az irányban „hatnak". Az imperializmus, amely a világ felosztását és nem csupán Kína kizsákmányolását jelenti, amely a maroknyi leggazdagabb ország részére magas monopolista profitot jelent, megteremti a gazdasági lehetőségét annak, hogy a proletariátus felsőbb rétegeit megvásárolják, s ezzel táplálja, kialakítja és erősíti az opportunizmust. Ám nem szabad megfeledkezni azokról az általában az imperializmussal és különösen az opportunizmussal szembeszálló erőkről, amelyeket a szociálliberális Hobson természetesen nem láthat.

Gerhard Hildebrand német opportunista, akit annak

* *Hobson*, 103., 205., 144., 335. és 386. old.

idején az imperializmus védelmezéséért kizártak a pártból s aki ma vezére lehetne a németországi úgynevezett „szociáldemokrata" pártnak, jól kiegészíti Hobsont, amikor a „Nyugat-európai Egyesült Államokat" (Oroszország nélkül) propagálja „közös" akciók céljából... az afrikai négerek ellen, „a pániszlám mozgalom" ellen, „erős hadsereg és hajóhad" fenntartása érdekében, a „japán–kínai koalíció" ellen stb. *

A „brit imperializmusnak" az a leírása, amelyet Schulze-Gaevernitz ad, az élősdiségnek ugyanezeket a vonásait mutatja. Anglia nemzeti jövedelme 1865-től 1898-ig körülbelül megkétszereződött, „külföldről befolyó" jövedelme pedig ugyanakkor *kilencszeresére* nőtt. Ha az imperializmus „érdeme" az, hogy „a négereket munkára neveli" (kényszer nélkül nem megy...), „veszélye" abban áll, hogy „Európa a fizikai munkát – előbb a mezőgazdaságit és a bányamunkát, majd a durvább ipari munkát is – a sötétbőrűek vállára hárítja, maga pedig visszavonul a járadékos szerepébe, s ezzel talán a színesbőrű rasszok gazdasági, majd politikai felszabadulását készíti elő".

Angliában a földek egyre nagyobb részét vonják el a mezőgazdasági termeléstől és használják sportra, a gazdagok szórakozására. Skóciáról – a vadászat és egyéb sportok legarisztokratikusabb helyéről – azt szokták mondani, hogy „múltjából és mister Carnegie-ből" (az amerikai milliárdosból) él. Anglia csupán lóversenyre és rókavadászatra évi 14 millió font sterlinget (körülbelül 130 millió rubelt) költ. A járadékosok száma Angliában körülbelül 1 millió. A termelőmunkával foglalkozó lakosság százalékaránya csökkenőben van:

* *Gerhard Hildebrand:* Die Erschütterung der Industrieherrschaft und des Industriesozialismus [Az ipari uralom és ipari szocializmus megrendülése]. 1910. 229. és köv. oldalak.

	Anglia lakossága	A munkások száma a legfontosabb iparágakban (millió)	A lakosság %-ában
1851	17,9	4,1	23%
1901	32,5	4,9	15%

És a „XX. század eleji brit imperializmus" polgári kutatója, az angol munkásosztályról szólva, kénytelen rendszeresen különbséget tenni a munkások *felsőbb rétege*" és a „*tulajdonképpeni proletár alsóbb réteg*" között. A felsőbb réteghez tartozik a szövetkezetek és szakszervezetek, a sportegyesületek és a sok vallási szekta tagjainak zöme. Ennek színvonalához idomították a választójogot, amely Angliában „még mindig *eléggé korlátozott ahhoz, hogy a tulajdonképpeni proletár alsóbb réteget kizárja*"!! Az angol munkásosztály helyzetének szépítgetése végett rendszerint csak erről a felsőbb rétegről beszélnek, amely a proletariátus *kisebbségét* alkotja: például „a munkanélküliség kérdése elsősorban Londont és az alsóbb proletárréteget érinti, amely *politikai szempontból keveset nyom a latban...*" * Azt kellett volna mondani: amely a burzsoá zugpolitikusok és „szocialista" opportunisták számára keveset nyom a latban.

Az imperializmusnak a fentebb vázolt jelenségekkel összefüggő sajátosságai közé tartozik az imperialista országokból való kivándorlás csökkenése és az elmaradottabb, alacsonyabb munkabért biztosító országokból ezekbe az országokba való bevándorlás növekedése (munkások odaözönlése és áttelepülések). Az Angliából való kivándorlás Hobson megállapítása szerint 1884 óta csökken: abban az esztendőben 242 ezerre rúgott, 1900-ban pedig csak 169 ezerre. A Németországból való kivándorlás az 1881-től 1890-ig terjedő évtizedben érte el

* *Schulze-Gaevernitz:* Br. Imp. 301. old.

a maximumát: 1 453 ezer, a következő két évtizedben pedig 544 ezerre, illetve 341 ezerre csökkent. Ezzel szemben növekedett azoknak a munkásoknak száma, akik Ausztriából, Olaszországból, Oroszországból stb. Németországba mentek. Az 1907. évi népszámlálás szerint Németországban 1 342 294 külföldi élt, köztük 440 800 ipari és 257 329 mezőgazdasági munkás.* Franciaország bányaiparában a munkások „jelentős részükben" külföldiek: lengyelek, olaszok, spanyolok.** Az Egyesült Államokban a kelet- és dél-európai bevándorlóknak jutnak a legrosszabbul fizetett helyek, a felügyelőkké előléptetett és a legjobban fizetett munkások viszont zömmel amerikaiak.*** Az imperializmusnak az a tendenciája, hogy a munkások körében is kiváltságos csoportokat hozzon létre és ezeket elszakítsa a proletariátus nagy tömegétől.

Meg kell jegyezni, hogy Angliában az imperializmusnak az a tendenciája, hogy megbontsa a munkások egységét és erősítse körükben az opportunizmust, hogy a munkásmozgalom időleges tespedését idézze elő, jóval a XIX. század vége és a XX. század eleje előtt jelentkezett. Ugyanis az imperializmus két fontos jellemző vonása – óriási gyarmati birtokok és monopolhelyzet a világpiacon – Angliában már a XIX. század dereka óta megvolt. Marx és Engels évtizedeken át rendszeresen nyomon követte a munkásmozgalmon belül észlelhető opportunizmusnak ezt az összefüggését az angol kapitalizmus imperialista sajátosságaival. Engels például 1858. október 7-én ezt írta Marxnak: „...Az angol proletariátus

* „Statistik des Deutschen Reichs". 211. köt.

** *Henger:* Die Kapitalsanlage der Franzosen [A franciák tőkebefektetései]. Stuttgart 1913.

*** *Hourwich:* Immigration and Labour [Bevándorlás és munka]. New York 1913.

ténylegesen egyre inkább elpolgáriasodik, ugynogy ez a mind között legpolgáribb nemzet végül, úgy látszik, odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia *mellett* legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa. Olyan nemzetnél, amely az egész világot kizsákmányolja, ez persze bizonyos fokig indokolt."[29] Majdnem egy negyed évszázaddal később, 1881. augusztus 11-i levelében kitér „a legrosszabb angol szakszervezetekre..., amelyek megengedik maguknak, hogy a polgárság által megvásárolt vagy legalábbis pénzelt emberek vezessék őket"[30]. 1882. szeptember 12-én Kautskyhoz intézett levelében pedig a következőket írja: „Azt kérdezi tőlem, mit gondolnak az angol munkások a gyarmatpolitikáról. Nos, pontosan ugyanazt, amit általában a politikáról gondolnak... Hiszen itt nincsen munkáspárt, csak konzervatívok és liberálradikálisok vannak, s a munkások nyugodtan élvezik velük együtt Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát."[31]* (Ugyanezt fejti ki Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvének 1892-es, 2. kiadásához írt előszavában.[32])

Itt világosan meg vannak jelölve az okok és a következmények. Az okok: 1) az egész világ kizsákmányolása a szóban forgó ország által; 2) az ország monopolhelyzete a világpiacon; 3) gyarmati monopóliuma. A következmények: 1) az angol proletariátus egy részének elpolgáriasodása; 2) az angol munkásság egy része tűri, hogy olyan emberek vezessék, akiket a burzsoázia megvásárolt vagy legalábbis pénzel. A XX. század eleji imperializmus befejezte a világ felosztását maroknyi állam között, amelyek mindegyike ma az „egész világnak" nem sokkal kisebb

* „Briefwechsel von Marx und Engels" [„Marx és Engels levelezése"]. II. köt. 290.; IV. köt. 433. old. – *K. Kautsky:* Sozialismus und Kolonialpolitik [Szocializmus és gyarmatpolitika]. Berlin 1907. 79. old. Ezt a brosúrát K. Kautsky azokban a régmúlt időkben írta, amikor még marxista volt.

részét zsákmányolja ki (extraprofit kisajtolása értelmében), mint Anglia 1858-ban; mindegyik monopolhelyzetet foglal el a világpiacon a trösztök, a kartellek, a fináncztőke, a hitelezőnek az adóshoz való viszonya révén; mindegyik bizonyos fokig gyarmati monopóliummal rendelkezik (láttuk, hogy a világ 75 millió négyzetkilométernyi *egész* gyarmati területéből *65* millió, vagyis 86% hat nagyhatalom kezében és *61* millió, vagyis 81% három nagyhatalom kezében összpontosul).

A mai helyzet sajátossága azokban a gazdasági és politikai viszonyokban rejlik, amelyeknek szükségképpen fokozniuk kellett az opportunizmus kibékíthetetlenségét a munkásmozgalom általános és alapvető érdekeivel: az imperializmus a kezdeti csírákból uralkodó rendszerré fejlődött; a tőkés monopóliumok az első helyet foglalták el a nemzetgazdaságban és a politikában; a világ felosztása befejeződött; másfelől viszont Anglia osztatlan monopóliuma helyett néhány imperialista hatalomnak a monopóliumban való részesedésért folytatott harcát látjuk, amely a XX. század egész elejét jellemzi. Az opportunizmusnak ma nincs módja arra, hogy valamely ország munkásmozgalmában hosszú évtizedekre az egyedüli győztes legyen, mint Angliában a XIX. század második felében volt, de több országban végleg megérett, túlérett és megrothadt, s mint szociálsovinizmus teljesen egybeolvadt a burzsoá politikával*.

* A Potreszov, Cshenkeli, Maszlov és más urak által képviselt orosz szociálsovinizmus mind nyílt, mind pedig leplezett formájában (Csheidze, Szkobelev, Akszelrod, Martov és mások) szintén az opportunizmus orosz válfajából, nevezetesen a likvidátorságból nőtt ki.

IX. AZ IMPERIALIZMUS BÍRÁLATA

Az imperializmus bírálatán, a szó tág értelmében véve, azt az álláspontot értjük, amelyet a társadalom különböző osztályai általános ideológiájuk alapján az imperializmus politikájával szemben elfoglalnak.

Egyfelől a kevés kézben összpontosult óriás finánctőke, amely az összeköttetések és kapcsolatok rendkívül kiterjedt és sűrű hálózatát teremti meg, s ezáltal alárendeli magának nemcsak a közép- és kis-, hanem a törpekapitalisták és törpetulajdonosok tömegeit is, másfelől a más nemzetek és államok finánctőkés csoportjaival a világ felosztásáért és a más országok fölötti uralomért folyó harc kiéleződése – mindez azt eredményezi, hogy a vagyonos osztályok mind az imperializmus mellé állnak. „Általános" lelkesedés az imperializmus perspektíváiért, az imperializmus eszeveszett védelmezése, minden módon való szépítgetése – ez az idők jele. Az imperialista ideológia behatol a munkásosztályba is. A munkásosztályt nem választja el kínai fal a többi osztálytól. Míg a mai németországi úgynevezett „szociáldemokrata" párt vezérei teljes joggal kapták a „szociálimperialista" nevet, amely arra utal, hogy szavakban szocialisták, tettekben pedig imperialisták, Hobson már 1902-ben megjegyzi, hogy Angliában vannak „fabiánus imperialisták", akik az opportunista „Fabiánus Társaság" tagjai.

A polgári tudósok és közírók rendszerint kissé burkolt formában szállnak síkra az imperializmusért, takargatják az imperializmus teljes uralmát és mélyre nyúló gyökereit, részleteket és másodrendű sajátosságokat igyekeznek előtérbe tolni, s teljesen komolytalan „reform"-tervezetekkel, amilyen például a trösztök vagy bankok fölötti rendőri felügyelet stb., próbálják elterelni a figyelmet a lényegről. Ritkábban a cinikus, nyílt im-

perialisták, akiknek van bátorságuk megmondani, hogy az az elgondolás, amely szerint az imperializmus alapvető sajátosságai megreformálhatók – ostobaság.

Vegyünk egy példát. A „Weltwirtschaftliches Archiv" című folyóiratban közreműködő német imperialisták azon szorgoskodnak, hogy figyelemmel kísérjék a gyarmatok nemzeti szabadságmozgalmait, persze különösen a nem német gyarmatokéit. Beszámolnak az indiai forrongásról és tiltakozásokról, a natali (Dél-Afrika), a holland-indiai stb. mozgalomról. Egyikük egy kis cikkben foglalkozik azzal az angol kiadvánnyal, amely beszámol az elnyomott nemzetek és rasszok 1910. június 28–30-án, különféle, idegen uralom alatt élő ázsiai, afrikai és európai népek képviselőinek részvételével lezajlott konferenciájáról, és a konferencián elhangzott beszédeket értékelve a következőket írja: „Azt mondják nekünk, hogy az imperializmus ellen küzdeni kell; az uralkodó országok ismerjék el a leigázott népek jogát az önállóságra; a nemzetközi bíróság ügyeljen a nagyhatalmak és a gyengébb népek között létrejött szerződések betartására. A konferencia ezeknél a jámbor óhajoknál tovább nem megy. Nyomát sem látjuk azon igazság felismerésének, hogy az imperializmus elválaszthatatlanul összefügg a jelenlegi kapitalizmussal, és hogy ezért (!!) az imperializmus közvetlen leküzdése kilátástalan, hacsak nem szorítkozunk egyes különösen visszataszító túlkapások elleni fellépésre." * Minthogy az imperializmus alapjainak reformista javítgatása merő csalás, „jámbor óhaj", minthogy az elnyomott nemzetek polgári képviselői nem mennek „tovább", az elnyomó nemzet polgári képviselője „tovább" megy, de *hátrafelé*, lakáj módjára hajlong az imperializmus előtt, a „tudományosság" igényével leplezve ezt. Ez is „logika"!

* „Weltwirtschaftliches Archiv", II. köt. 193. old.

Az olyan kérdések, mint például az, hogy lehetséges-e az imperializmus alapjainak reformista megváltoztatása, tovább kell-e menni, még jobban kiélezve és elmélyítve az imperializmus szülte ellentmondásokat, avagy visszafelé kell manni, tompítva az ellentmondásokat – ezek az imperializmus kritikájának legfőbb kérdései. Minthogy az imperializmus politikai sajátosságaihoz hozzátaotozik az egész vonalon érvényesülő reakció és a fináncoligarchia nyomása, a szabadverseny kiküszöbölése folytán egyre fokozódó elnyomás, a XX. század elején csaknem minden imperialista országban kialakul egy kispolgári demokrata ellenzék az imperializmussal szemben. Kautskynak, valamint a kautskyzmus kiterjedt nemzetközi áramlatának a marxizmussal való szakítása éppen abban nyilvánul meg, hogy Kautsky nemcsak nem akart és nem tudott szembeszállni ezzel a kispolgári, reformista, gazdasági alapját tekintve reakciós ellenzékiséggel, hanem ellenkezőleg, gyakorlatilag egybeolvadt vele.

Az Egyesült Államokban a Spanyolország elleni imperialista háború 1898-ban ellenzékiséget váltott ki az „antiimperialisták", a polgári demokrácia utolsó mohikánjai körében: „bűnösnek" minősítették ezt a háborút, az alkotmány megsértésének tekintették idegen területek elfoglalását, a „soviniszták csalásának" bélyegezték a Fülöp-szigetek bennszülöttjeinek vezérével, Aguinaldóval szemben követett eljárást (országa szabadságát ígérték neki, de aztán amerikai csapatokat tettek partra és annektálták a Fülöp-szigeteket), idézve Lincoln szavait: „Ha a fehér ember önmagát kormányozza, akkor ez önkormányzat; ha azonban önmagát kormányozza és másokat is kormányoz, akkor ez már nem önkormányzat, hanem zsarnokság.*" Amíg azonban ez az egész bírálat

* *J. Patouillet:* L'impérialisme américian [Az amerikai imperializmus]. Dijon 1904. 272. old.

nem merte elismerni az imperializmusnak a trösztökkel, tehát a kapitalizmus alapjaival való legszorosabb összefüggését, amíg nem mert csatlakozni azokhoz az erőkhöz, amelyeket a nagykapitalizmus és annak fejlődése hoz létre, addig „jámbor óhaj" maradt.

Alapjában véve ilyen álláspontról bírálja Hobson is az imperializmust. Hobson elébe vágott Kautskynak, felzúdulva az „imperializmus elkerülhetetlensége" ellen és azt hangoztatva, hogy „növelni kell a lakosság vásárlóerejét" (a kapitalizmusban!). Az imperializmusnak, a bankok mindenhatóságának, a fináncoligarchiának stb. bírálatában kispolgári álláspontot foglal el az általunk nemegyszer idézett Agahd, A. Lansburgh, L. Eschwege, a francia írók közül pedig Victor Bérard, az „Anglia és az imperializmus" című, 1900-ban megjelent felületes könyv szerzője. Ezek valamennyien, nem is tartva igényt arra, hogy marxistáknak tekintsék őket, az imperializmussal a szabadversenyt és a demokráciát állítják szembe, elítélik a bagdadi vasút ötletét, amely konfliktusokhoz és háborúhoz vezet, a béke „jámbor óhajának" adnak hangot stb. – ezt teszik valamennyien, egészen Neymarckig, a nemzetközi emissziók statisztikusáig, aki több száz milliárd franknyi „nemzetközi" értékpapírt számolva össze, 1912-ben így kiáltott fel: „feltehető-e, hogy a békét felrúgják?... hogy ilyen óriási számok mellett megkockáztatnák egy háború kirobbantását?" *

Hogy a polgári közgazdászok ilyen naivak, az nem is csoda; számukra különben is *előnyös*, ha ilyen naivaknak látszanak és „komoly" hangon beszélhetnek a békéről az imperializmus idejében. De mi maradt meg Kautsky marxizmusából, amikor 1914-ben, 1915-ben és 1916-ban

* „Bulletin de l'Institut International de Statistique". XIX. köt. II. füz. 225. old.

ugyanerre a burzsoá reformista álláspontra helyezkedik és azt hangoztatja, hogy a béke kérdésében „mindenki egyetért" (az imperialisták, az állítólagos szocialisták és szociálpacifisták)? Az imperializmus ellentmondásainak egész mélységükben való elemzése és feltárása helyett nem látunk nála egyebet, mint azt a reformista „jámbor óhajt", hogy kitérjen az ellentmondások elől, másra terelje a szót.

Íme egy kis példája az imperializmus Kautsky-féle közgazdasági bírálatának. Kautsky az Anglia 1872-es és 1912-es egyiptomi kivitelére és behozatalára vonatkozó adatokat veszi szemügyre; kiderül, hogy ez a kivitel és behozatal lassúbb ütemben növekedett, mint Anglia egész kivitele és behozatala. Ebből Kautsky ezt a következtetést vonja le: „Nincs okunk azt feltételezni, hogy Angliának Egyiptommal folytatott kereskedelme Egyiptom katonai megszállása nélkül, csupán gazdasági tényezők hatására, kevésbé fejlődött volna." „A tőke terjeszkedési törekvései" „nem az imperializmus erőszakos módszereivel, hanem a békés demokráciával mozdíthatók elő a legjobban..." *

Kautskynak ez az érvelése, amelyet százféle változatban szajkóz oroszországi csatlósa (és a szociálsoviniszták oroszországi takargatója), Spectator úr[33], az imperializmus kautskysta bírálatának alapját alkotja, s ezért részletesebben kell vele foglalkoznunk. Kezdjük egy Hilferdingtől vett idézettel, akinek következtetéseit Kautsky több ízben, így például 1915 áprilisában, „valamennyi szocialista teoretikus által egyértelműen elfogadottaknak" nyilvánította.

„A proletariátusnak – írja Hilferding – a fejlettebb ka-

* *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund [Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség]. Nürnberg 1915. 72. és 70. old.

pitalista politikával nem a szabadkereskedelmi korszak és az államellenesség meghaladott politikáját kell szembeállítania. A proletariátus a finánctőke gazdaságpolitikájára, az imperializmusra nem felelhet a szabadkereskedelemmel, hanem csak a szocializmussal. A proletárpolitika célja nem lehet a szabadverseny visszaállításának reakcióssá vált eszménye, hanem csak a konkurrencia teljes megszüntetése a kapitalizmus legyőzésével." *

Kautsky szakított a marxizmussal, amikor a finánctőke korában síkraszállt a „reakciós eszményért", a „békés demokráciáért", azért, hogy „csupán a gazdasági tényezőknek legyen súlyuk" – hiszen ez az eszmény *objektíve* visszafelé visz, a monopolkapitalizmustól a nem monopolista kapitalizmushoz, és nem egyéb reformista ámításnál.

Kautsky szerint az Egyiptommal (vagy más gyarmattal vagy félgyarmattal) való kereskedelem katonai megszállás *nélkül*, imperializmus nélkül, finánctőke nélkül jobban „fejlődött volna". Mit jelent ez? Azt jelenti-e, hogy a kapitalizmus gyorsabban fejlődne, ha a szabadversenyt nem korlátoznák sem a monopóliumok általában, sem a finánctőke „összeköttetései" vagy nyomása (azaz ugyancsak monopólium), sem az, hogy a gyarmatok egyes országok monopolista birtokában vannak?

Más értelme Kautsky gondolatmenetének nem lehet, *ez* az „értelem" pedig értelmetlenség. Tegyük fel, hogy csakugyan *így* van, hogy a szabadverseny mindenféle monopólium nélkül gyorsabban fejlesztené a kapitalizmust és a kereskedelmet. Csakhogy minél gyorsabban halad előre a kereskedelem és a kapitalizmus fejlődése, annál nagyobb a termelés és a tőke koncentrációja, amely *szüli* a monopóliumot. S a monopóliumok *m á r* megszülettek – éppen a szabadversen*y b ő l!* S ha a

* „ Финансовый капитал". 567. old.[34]

monopóliumok most lassabban fejlődnek is, ez mégsem érv a szabadverseny mellett, amely lehetetlenné vált, miután megszülte a monopóliumokat.

Bárhogy forgatjuk is Kautsky érvelését, csak nem sül ki belőle mást, mint reakciós szemlélet és polgári reformizmus.

Ha javítunk ezen az érvelésen és Spectatorral együtt azt mondjuk: az angol gyarmatoknak Angliával folytatott kereskedelme jelenleg lassabban fejlődik, mint más országokkal való kereskedelmük – ez sem segít Kautskyn. Mert Angliát *szintén* monopólium, *szintén* imperializmus tiporja le, csakhogy más országoké (Amerikáé, Németországé). Ismeretes, hogy a kartellek új, eredeti típusú védővámhoz vezettek: éppen a kivitelre alkalmas cikkeket védik (amint erre már a „Tőke" III. kötetében Engels is rámutatott[35]). Ismeretes továbbá a „potom áron való kivitel", a „dumping" (mint az angolok mondják) rendszere, amely a kartellek és a fináncтőke sajátossága és abban áll, hogy a kartell az országon belül magas monopoláron adja el termékeit, külföldön pedig potom áron dobja piacra őket, hogy a konkurrensét tönkretegye, hogy saját termelését a maximumig növelje stb. Ha Németország az angol gyarmatokkal folytatott kereskedelmét gyorsabban fejleszti, mint Anglia, ez csak azt bizonyítja, hogy a német imperializmus frissebb, erősebb, szervezettebb, fejlettebb, mint az angol, de egyáltalán nem bizonyítja a szabadkereskedelem „fölényét", mert nem a szabadkereskedelem harcol a védővámrendszer ellen, a gyarmati függőség ellen, hanem az egyik imperializmus a másik ellen, az egyik monopólium a másik ellen, az egyik fináncтőke a másik ellen. A német imperializmus fölénye az angollal szemben erősebb, mint a gyarmati határok vagy a védővámok fala: ebből a szabadkereskedelem és a „békés demokrácia" *mellett* szóló „érvet" kovácsolni sekélyes közhely, az imperializ-

mus alapvető vonásairól és sajátosságairól való megfeledkezés, a marxizmusnak nyárspolgári reformizmussal való felváltása.

Érdekes, hogy még A. Lansburgh polgári közgazdász is, bár az imperializmust ugyanolyan nyárspolgári módon bírálja, mint Kautsky, mégis tudományosabban dolgozta fel a kereskedelmi statisztika adatait. Lansburgh nemcsak egy véletlenül kiragadott országot és egy gyarmatot hasonlít össze a többi országgal, hanem összehasonlítja valamely adott imperialista ország kivitelét 1) a tőle pénzügyileg függő, tőle kölcsönt felvevő országokba, és 2) a pénzügyileg független országokba. A következő eredményre jutott:

Németország kivitele (millió márka)

		1889	1908	Növekedés
Németországtól pénzügyileg függő országokba	Románia	48,2	70,8	+ 47%
	Portugália	19,0	32,8	+ 73%
	Argentína	60,7	147,0	+143%
	Brazília	48,7	84,5	+ 73%
	Chile	28,3	52,4	+ 85%
	Törökország ...	29,9	64,0	+114%
	Összesen	*234,8*	*451,5*	+ *92%*

		1889	1908	Növekedés
Németországtól pénzügyileg független országokba	Nagy-Britannia	651,8	997,4	+ 53%
	Franciaország ..	210,2	437,9	+108%
	Belgium	137,2	322,8	+135%
	Svájc	177,4	401,1	+127%
	Ausztrália	21,2	64,5	+205%
	Holland-India ..	8,8	40,7	+363%
	Összesen	*1206,6*	*2264,4*	+ *87%*

Lansburgh nem végzett *összesítést* és így különös módon nem vette észre, hogy *ha* ezek a számok bármit is bizonyítanak, csak *ellene* szólnak, mert a kivitel a pénz-

ügyileg függő országokba, ha nem is sokkal, *mégis gyorsabban nőtt*, mint a pénzügyileg független országokba irányuló kivitel (hangsúlyozzuk: „ha", mert Lansburgh statisztikája korántsem teljes).

A kivitelnek a kölcsönökkel való összefüggését kutatva, Lansburgh megállapítja:

„1890/91-ben Románia kölcsönt szerzett a német bankok útján, amelyek erre már az előző években előlegeket adtak. A kölcsön főképpen Németországból rendelt vasúti anyag bevásárlására szolgált. 1891-ben a Romániába irányuló német kivitel 55 millió márkára rúgott. A következő esztendőben 39,4 millióra, azután pedig megszakításokkal egészen 25,4 millióra csökkent (1900-ban). Csak a legutóbbi években érte el újra az 1891-es színvonalat – két új kölcsön révén.

A német kivitel Portugáliába az 1888/89. évi kölcsönök révén 21,1 millió márkára emelkedett (1890-ben), majd a következő két évben 16,2 illetőleg 7,4 millióra csökkent, és csak 1903-ban érte el régi színvonalát.

Még szemléltetőbbek a német–argentin kereskedelem tényei. Az 1888-ban és 1890-ben kötött kölcsönszerződések következtében az Argentínába irányuló német kivitel 1889-ben 60,7 millió márkára rúgott. Két évvel később már csak 18,6 millió márka, tehát az előbbi összegnek nem egészen harmadrésze volt. Csak 1901-ben emelkedett az 1889-es színvonal fölé, ami új állami és városi kölcsönök nyújtásával, erőművek létesítésére adott pénzzel és egyéb hitelügyletekkel volt kapcsolatban.

A Chilébe irányuló kivitel az 1889-es kölcsön következtében 45,2 millió márkára emelkedett (1892-ben), majd egy év elteltével 22,5 millió márkára csökkent. Egy újabb kölcsön után, amelyet német bankok 1906-ban nyújtottak, a kivitel 84,7 millió márkára emelkedett

(1907-ben), de már 1908-ban ismét 52,4 millióra csökkent." *

Lansburgh e tények alapján nyárspolgári szellemben mulatságos módon azon meditál, hogy mennyire bizonytalan és egyenlőtlen a kölcsönökkel kapcsolatos kivitel, milyen helytelen külföldre kivinni a tőkét, a hazai ipar „természetes" és „harmonikus" fejlesztése helyett, mily „sokba vannak" Kruppnak a külföldi kölcsönökkel kapcsolatos sokmilliós baksisok stb. Márpedig a tények világosan beszélnek: a kivitel fokozódása *éppen* azzal függ össze, hogy a finánctőke szélhámos manipulációkhoz folyamodik, fittyet hányva a polgári erkölcsnek és két bőrt nyúzva le egy rókáról; egyrészt mint profitot a kölcsön után, másrészt mint profitot *ugyanazon* kölcsön után, amikor a kölcsönt Krupp gyártmányainak vagy az acélszindikátus vasúti anyagának stb. vásárlására fordítják.

Ismételjük, korántsem tartjuk tökéletesnek Lansburgh statisztikáját, de feltétlenül idéznünk kellett, mert tudományosabb Kautsky és Spectator statisztikájánál, mivel Lansburgh pedzi a kérdés helyes megközelítésének módját. Ha fel akarjuk mérni, milyen jelentősége van a finánctőkének a kivitel stb. szempontjából, előbb azt kell tisztáznunk, hogy a kivitel miképpen függ össze speciálisan és kizárólag a pénzemberek machinációival, speciálisan és kizárólag a kartelltermékek értékesítésével stb. Aki viszont egyszerűen összehasonlítja általában a gyarmatokat a nem gyarmati országokkal, az egyik imperializmust a másik imperializmussal, az egyik félgyarmatot vagy gyarmatot (Egyiptom) valamennyi többi országgal, az éppen a dolog *lényegét* kerüli meg és keni el.

Az imperializmus Kautsky-féle elméleti bírálatának

* „Die Bank", 1909. 2. félév. 819. és köv. oldalak.

éppen azért nincs semmi köze a marxizmushoz, ez a bírálat éppen azért nem alkalmas egyébre, mint arra, hogy az opportunistákkal és szociálsovinisztákkal való béke és egység hirdetésének kiindulópontjául szolgáljon, mert megkerüli és elkeni az imperializmusnak éppen a legmélyebb és legalapvetőbb ellentmondásait: a monopóliumok és a velük párhuzamosan létező szabadverseny között, a finánctőke óriási „műveletei" (meg óriási profitjai) és a szabadpiac „tisztességes" kereskedelme között, a kartellek, trösztök, és a nem kartellizált ipar között fennálló ellentmondást.

Pontosan ugyanilyen reakciós jellegű a Kautsky által kiagyalt hírhedt „ultraimperializmus"-elmélet is. Hasonlítsuk össze, hogyan vélekedett erről a tárgyról Kautsky 1915-ben és Hobson 1902-ben.

Kautsky: „...Vajon nem lehetséges-e, hogy a mostani imperialista politikát egy új, ultraimperialista politika fogja kiszorítani, amely a nemzeti finánctőkék egymás elleni harca helyébe a világnak a nemzetközileg szövetkezett finánctőke által való közös kizsákmányolását állítaná? A kapitalizmusnak egy ilyen új szakasza mindenesetre elképzelhető. S hogy ezt meg is lehet-e valósítani, az kellő előfeltételek hiányában még nem dönthető el." *

Hobson: „A kereszténység, miután így gyökeret vert néhány nagy föderatív birodalomban, amelyek mindegyike számos civilizálatlan gyarmaton és függő országon uralkodik, sokak szemében a jelenkori tendenciák legtörvényszerűbb fejlődésének tűnik, mégpedig olyan fejlődésnek, amely az interimperializmus szilárd bázisán az állandó békét illetően a legtöbb reménnyel kecsegtet."

Ultraimperializmusnak vagy csúcsimperializmusnak nevezte Kautsky azt, amit Hobson 13 esztendővel előtte

* „Die Neue Zeit", 1915. április 30. 144. old.

interimperializmusnak, vagyis imperializmusköziségnek nevezett. Azon felül, hogy egy rettentően bölcs új szócskát fabrikált az egyik latin elöljáró szónak egy másikkal való felcserélésével, a „tudományos" gondolat haladása Kautskynál csak abban áll, hogy marxizmusnak akarja feltüntetni azt, amit Hobson lényegében az angol papocskák álszenteskedéseként ír le. Az angol–búr háború után ez a köztiszteletben álló kaszt nagyon is érthető okokból főképpen arra törekedett, hogy *megvigasztalja* az angol kispolgárokat és munkásokat, akik közül sokan elestek a dél-afrikai csatákban s akiknek felemelt adókat kellett fizetniük, hogy az angol finánctőkéseknek magasabb profitot biztosítsanak. S lehetett-e jobb vigasztalás annál, hogy az imperializmus nem is olyan rossz dolog, hogy közel áll az inter- (vagy ultra-) imperializmushoz, amely biztosítani tudja a tartós békét? Akármilyenek is az angol papocskák vagy a mézesmázos Kautsky jámbor óhajai, Kautsky „elméletének" objektív, vagyis tényleges szociális értelme csakis egy lehet: a legrekciósabb módon azzal a reménnyel vigasztalni a tömegeket, hogy a kapitalizmusban elérhető a tartós béke, s így a figyelmüket elvonni a kor éles ellentmondásairól és kiéleződött problémáiról és holmi állítólag új, eljövendő „ultraimperializmus" hamis perspektívája felé terelni. A tömegek becsapása – ez Kautsky „marxista" elméletének egyetlen értelme.

Valóban, csak jól szemügyre kell vennünk a közismert, vitán felül álló tényeket, s nyomban látjuk, mennyire hamisak azok a perspektívák, amelyekkel Kautsky a német munkásokat (és az egész világ munkásait) áltatja. Vegyük Indiát, Indokínát és Kínát. Tudjuk, hogy ezt a három gyarmati és félgyarmati országot, 600–700 milliónyi lakosságával, kizsákmányolja néhány imperialista hatalom: Anglia, Franciaország, Japán, az Egyesült Államok stb. finánctőkéje. Tegyük fel, hogy ezek az im-

perialista országok egymás ellen szövetségeket kötnek, hogy az említett ázsiai államokban megvédjék, illetőleg kibővítsék birtokaikat, érdekeltségeiket és „befolyási övezeteiket". Ezek „interimperialista" vagy „ultraimperialista" szövetségek lesznek. Tegyük fel, hogy *valamennyi* imperialista hatalom szövetségbe tömörül az említett ázsiai országok „békés" felosztása céljából – ez „nemzetközileg egyesült finánctőke" lesz. A XX. század történetében az ilyen szövetségre csakugyan találunk példákat, mondjuk a nagyhatalmak Kínával szemben tanúsított magatartásában.[36] Felmerül a kérdés: „elképzelhető"-e a kapitalizmus fennmaradása esetén (márpedig Kautsky éppen ebből indul ki), hogy az ilyen szövetségek ne legyenek rövid életűek? hogy kiküszöbölje a marakodást, a konfliktusokat és a harcot annak minden lehetséges formájában?

Mihelyt világosan felvetjük ezt a kérdést, csakis nemleges választ adhatunk rá. Mert a kapitalizmusban *nem* képzelhető el más alap a befolyási övezetek, érdekeltségek, gyarmatok stb. felosztására, mint az osztozkodásban résztvevők *erejének*, általános gazdasági, pénzügyi, katonai stb. erejének számbavétele. Márpedig az osztozkodásban résztvevők ereje nem egyformán változik, mert az egyes vállalatok, trösztök, iparágak és országok *egyenletes* fejlődése a kapitalizmusban lehetetlen. Fél évszázaddal ezelőtt Németország, tőkeerejét tekintve, szánalmas semmiség volt az akkori Angliához képest; s ugyanez volt Japán Oroszországhoz képest. „Elképzelhető"-e, hogy az imperialista hatalmak közti erőviszonyok egy-két évtized múlva is *változatlanok* lesznek? Teljesen elképzelhetetlen.

Éppen ezért az „interimperialista" vagy „ultraimperialista" szövetségek a kapitalista valóságban, nem pedig angol papok vagy a német „marxista" Kautsky naiv nyárspolgári képzeletében – bármily formában kössék is

ezeket a szövetségeket, akár imperialista koalíció formájában, amely egy másik imperialista koalíció ellen irányul, akár *valamennyi* imperialista hatalom általános szövetsége formájában – óhatatlanul csak a háborúk közötti „lélegzetvételnyi szünetek". A békés szövetségek háborúkat készítenek elő és egyúttal a háborúkból nőnek ki, kölcsönösen feltételezik egymást, s a világgazdaság és a világpolitika imperialista kapcsolatainak és kölcsönös viszonyainak *egy és ugyanazon* talaján a harc békés és nem békés formáinak váltakozását eredményezik. A világbölcs Kautsky pedig, hogy megnyugtassa a munkásokat és kibékítse őket a burzsoázia mellé szegődött szociálsovinisztákkal, *elszakítja* az egységes lánc egyik láncszemét a másiktól, elszakítja *valamennyi* nagyhatalomnak Kína „pacifikálására" (gondoljunk csak a boxer-felkelés leverésére[37]) alakult mai békés (és ultraimperialista, sőt ultra-ultraimperialista) szövetségét a holnapi nem békés konfliktustól, amely holnaputánra ismét egyetemes „békés" szövetséget hoz tető alá, mondjuk, Törökország felosztására *stb. stb.* Az imperialista béke időszakainak és az imperialista háborúk időszakainak eleven összefüggése helyett Kautsky holt absztrakciókat tálal fel a munkásoknak, hogy kibékítse őket holt vezéreikkel.

Az amerikai Hill „A diplomácia története Európa nemzetközi fejlődésében" című könyve előszavában a diplomácia legújabb történetének következő szakaszait különbözteti meg: 1) a forradalom korszaka; 2) alkotmánymozgalom; 3) napjaink „kereskedelmi imperializmusának" korszaka.* Egy másik író pedig Nagy-Britannia „világpolitikájának" történetét 1870-től kezdve négy

* *David Jayne Hill:* A History of the Diplomacy in the International Development of Europe [A diplomácia története Európa nemzetközi fejlődésében]. I. köt. X. old.

szakaszra osztja: 1) első ázsiai (harc Oroszország India irányában való közép-ázsiai előretörése ellen); 2) afrikai (körülbelül 1885–1902) – harc Franciaország ellen Afrika felosztásáért (fashodai incidens 1898-ban, amikor hajszálon múlt, hogy ki nem tört a Franciaország elleni háború); 3) második ázsiai (szerződés Japánnal Oroszország ellen) és 4) „európai" – főképpen Németország ellen.* „A politikai előőrscsatározásokat pénzügyi téren vívják meg" – írta már 1905-ben a „bankember" Riesser, rámutatva arra, hogyan készítette elő a francia finánctőke olaszországi műveleteivel e két ország politikai szövetségét, hogyan bontakozott ki Németország és Anglia harca Perzsiáért, valamennyi európai tőkéscsoport harca azért, hogy melyik nyújtson kölcsönt Kínának stb. Így fest az „ultraimperialista" békés szövetségek eleven valósága a szokásos imperialista konfliktusokkal való elválaszthatatlan összefüggésükben.

Az imperializmus legmélyebb ellentmondásainak elkenése Kautskynál elkerülhetetlenül az imperializmus szépítgetésébe csap át, érezteti hatását akkor is, amikor az imperializmus politikai sajátosságait bírálja. Az imperializmus a finánctőke és a monopóliumok kora, márpedig ezek mindenütt uralmi, nem pedig szabadságtörekvések hordozói. E tendenciák eredménye: reakció az egész vonalon mindennemű politikai rendszer mellett, az ellentmondásoknak a végsőkig való kiéleződése ezen a téren is. Különösen nagy mértékben fokozódik a nemzeti elnyomás és az annexiókra, vagyis a nemzeti függetlenség megsértésére való törekvés is (az annexió ugyanis nem egyéb, mint a nemzetek önrendelkezésének megsértése). Hilferding nagyon helyesen mutat rá az imperializmus és a fokozódó nemzeti elnyomás közötti összefüggésre: „Az újonnan feltárt országokban pedig – írja Hilfer-

* *Schilder*, id. mű, 178. old.

ding – az importált kapitalizmus kiélezi az ellentéteket, s felkelti a nemzeti öntudatra ébredő népek fokozódó ellenállását a betolakodókkal szemben. Ez könnyen az idegen tőke elleni veszélyes rendszabályokra vezethet. Gyökeresen forradalmasítják a régi társadalmi viszonyokat, felbomlasztják a »történelem nélküli nemzetek« ezeréves földművelő kötelékeit, s e nemzeteket bevonják a kapitalizmus forgatagába. Maga a kapitalizmus adja mindinkább az elnyomottak kezébe azokat az eszközöket, amelyekkel kivívhatják felszabadulásukat. Az európai nemzetek egykori legfőbb célját, a gazdasági és kulturális szabadság megvalósítására hivatott egységes nemzeti állam létrehozását ezek a népek is célul tűzik ki. Ez a függetlenségi mozgalom az európai tőkét éppen a legértékesebb és legkecsegtetőbb kizsákmányolási területeken fenyegeti, s e tőke csak egyre erőszakosabb eszközökkel képes uralmát fenntartani." *

Hozzá kell még tenni, hogy az imperializmus nemcsak az újonnan feltárt, hanem a régi országokban is annexiókhoz, a nemzeti elnyomás erősödéséhez s ennek következtében az ellenállás fokozódásához is vezet. Kautsky helyteleníti azt, hogy az imperializmus fokozza a politikai reakciót, de mélyen hallgat egy különösen aktuálissá vált kérdésről, nevezetesen arról, hogy az opportunistákkal való egység az imperializmus korszakában lehetetlen. Helyteleníti az annexiókat, de ezt olyan formában teszi, amely legkevésbé sérti az opportunistákat és a legkönnyebben elfogadható számukra. Közvetlenül a német közönséghez fordul, mindamellett mélyen hallgat éppen a legfontosabbról és a legidőszerűbbről, például arról, hogy Elzász-Lotaringia a németek által annektált terület. Egy példával próbáljuk szemléltetni Kautskynak ezt az „eszmei eltévelyedését". Tegyük fel,

* Финансовый капитал 487. old.][38]

egy japán elítéli a Fülöp-szigeteknek az amerikaiak által való annektálását. Vajon hányan hiszik majd el, hogy ez általában minden annexió gyűlöletéből fakad, nem pedig abból a vágyból, hogy a japánok maguk annektálják a Fülöp-szigeteket? Nem nyilvánvaló-e, hogy az illető japánnak az annexiók elleni „harcát" csak abban az esetben tekinthetjük őszintének és politikailag becsületesnek, ha Koreának Japán által való annektálásával is szembefordul, ha Korea számára a Japántól való szabad különválás jogát követeli?

Kautskynál az imperializmus elméleti elemzését is, közgazdasági, valamint politikai bírálatát is *teljesen* áthatja a leglényegesebb ellentmondások elpalástolásának és elkenésének a marxizmussal semmiképpen össze nem egyeztethető szelleme, az a törekvés, hogy ha törik, ha szakad, megvédelmezze az európai munkásmozgalomban az opportunizmussal való bomladozó egységet.

X. AZ IMPERIALIZMUS HELYE A TÖRTÉNELEMBEN

Kitűnik tehát, hogy az imperializmus, gazdasági lényegét tekintve, monopolkapitalizmus. Ez már meg is határozza az imperializmus történelmi helyét, mert a monopólium, amely a szabadverseny talaján és éppen a szabadversenyből fejlődik ki, átmenet a tőkés alakulatból egy magasabb társadalmi-gazdasági alakulatba. A monopóliumoknak a vizsgált korszakra jellemző négy fő válfaját, illetve a monopolkapitalizmus négy ilyen fő megnyilvánulási formáját kell különösen kiemelnünk.

Először: a monopólium a termelés koncentrációjából nőtt ki, ennek igen magas fejlődési fokán. Monopóliumon a tőkések monopolista szövetségei, a kartellek, a szindikátusok, a trösztök értendők. Láttuk, milyen óriási

szerepet játszanak ezek napjaink gazdasági életében. A XX. század elején teljes túlsúlyba jutottak a vezető országokban, s noha a kartellizálás útján az első lépéseket a magas védővámot alkalmazó országok (Németország, Amerika) tették meg előbb, Angliában, ahol szabadkereskedelmi rendszer uralkodott, alig valamivel később ugyanez az alapvető tény volt megfigyelhető, nevezetesen: hogy a termelés koncentrációjából monopóliumok születtek.

Másodszor: a monopóliumok a legfontosabb nyersanyagforrások elfoglalásához vezettek, különösen a tőkés társadalom alapvető és leginkább kartellizált iparágában: a szén- és vasiparban. A legfontosabb nyersanyagforrások monopolisztikus birtoklása roppantul megnövelte a nagytőke hatalmát és kiélezte az ellentétet a kartellizált és nem kartellizált iparágak között.

Harmadszor: a monopólium a bankokból nőtt ki. A bankok szerény közvetítő vállalatokból a finánctőke monopolistáivá lettek. A vezető tőkés nemzetek mindegyikének három-öt legnagyobb bankja megvalósította az ipari és banktőke „perszonálunióját", összpontosította kezében a milliárdok meg milliárdok fölötti rendelkezést, amelyek az egész ország tőkéinek és jövedelmeinek nagy részét alkotják. A finánccoligarchia, amely a függőségi viszonyok sűrű hálójába keríti a mai polgári társadalom minden, de minden gazdasági és politikai intézményét, a monopólium legkirívóbb megnyilvánulási formája.

Negyedszer: a monopólium a gyarmatpolitikából nőtt ki. A gyarmatpolitika sok „régi" mozzanatához a finánctőke a nyersanyagforrásokért, a tőkekivitelért, a „befolyási övezetekért" – vagyis előnyös üzleteket, koncessziókat, monopolprofitokat stb. biztosító területekért – s végül általában a gazdasági területekért folyó harcot fűzte hozzá. Amikor az európai hatalmak, például, Af-

rikának csak $\frac{1}{10}$ részét foglalták el gyarmataikkal, mint ahogy ez még 1876-ban is volt, lehetőség volt arra, hogy a gyarmatpolitika nem monopolista módon, mondhatni, „szabad földfoglalás" útján fejlődjön. De amikor Afrika $\frac{9}{10}$ része volt már elfoglalva (1900-ra), amikor már az egész világ fel volt osztva, elkerülhetetlenül beállt a gyarmatok monopolisztikus birtoklásának korszaka, tehát a világ felosztásáért és újrafelosztásáért való különösen kiélezett harc korszaka is.

Köztudomású, hogy a monopolkapitalizmus mennyire kiélezte a kapitalizmus valamennyi ellentmondását. Gondoljunk csak a drágaságra és a kartellek nyomására. Az ellentmondásoknak ez a kiéleződése a leghatalmasabb mozgatóereje annak az átmeneti történelmi időszaknak, amely a világfinánctőke végleges győzelmével vette kezdetét.

A monopóliumok, az oligarchia, az uralmi törekvés szabadságtörekvés helyett, egyre több kis vagy gyenge nemzet kizsákmányolása a maroknyi leggazdagabb vagy legerősebb nemzet által – mindez magával hozta az imperializmusnak azokat a jellegzetességeit, amelyek arra késztetnek, hogy az imperializmust élősdi vagy rothadó kapitalizmusként jellemezzük. Az imperializmus egyik tendenciájaként egyre szembetűnőbben jelentkezik a „járadékos állam", az uzsorás állam létrehozása, amelynek burzsoáziája egyre inkább tőkekivitelből és „szelvényvagdosásból" él. Ám hiba volna azt gondolni, hogy ez a rothadási tendencia kizárja a kapitalizmus gyors növekedését; nem, egyes iparágak, a burzsoázia egyes rétegei, egyes országok az imperializmus korszakában hol nagyobb, hol kisebb mértékben majd ezt, majd azt a tendenciát mutatják. Egészében véve a kapitalizmus hasonlíthatatlanul gyorsabban növekszik, mint azelőtt, de ez a növekedés általában mind egyenlőtlenebbé válik,

sőt az egyenlőtlenség többek között a legnagyobb tőkeerejű országok rothadásában is megnyilvánul (Anglia).

Németország gazdasági fejlődésének gyors üteméről Riesser a német nagybankokról írt tanulmányában a következőket mondja: „Az előző korszak (1848–1870) nem éppen lassú haladása körülbelül úgy viszonylik ahhoz a gyorsasághoz, amellyel Németország egész gazdasági élete és vele együtt a német bankszakma ebben az időszakban (1870–1905) előrement, mint a Német-Római Birodalom postakocsijának gyorsasága a mai gépkocsi gyorsaságához, amelynek száguldása... néha a békésen haladó gyalogjárót éppúgy veszélyezteti, mint magukat a benne ülőket." Ez a szokatlanul gyorsan megnőtt finánctőke, éppen mert olyan gyorsan nőtt, készséggel térne át azoknak a gyarmatoknak „nyugodalmasabb" birtoklására, amelyeket gazdagabb nemzetektől – nemcsak békés eszközökkel – elragadhat. Az Egyesült Államokban pedig a gazdasági fejlődés az utóbbi évtizedekben még gyorsabb volt, mint Németországban, s éppen ennek *következtében* a legújabb amerikai kapitalizmus élősdi vonásai különös élességgel ütköznek ki. Másrészt, ha például a republikánus amerikai burzsoáziát a monarchista japán vagy német burzsoáziával hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy az imperializmus korszakában a legkirívóbb politikai különbség is a legnagyobb mértékben elmosódik – nem mintha a különbség általában véve nem volna fontos, hanem azért, mert mindezekben az esetekben olyan burzsoáziáról van szó, amely határozottan magán viseli az élősdiség vonásait.

Az, hogy a sok iparág közül egy iparág, a sok ország közül egy ország stb. tőkései magas monopolprofitra tesznek szert, gazdaságilag lehetővé teszi számukra, hogy megvesztegessék a munkások bizonyos rétegeit, sőt átmenetileg meglehetősen jelentékeny kisebbségüket is, és az illető iparág vagy az illető nemzet burzsoáziája

mellé állítsák őket valamennyi többivel szemben. S az imperialista nemzeteknek a világ felosztása körüli egyre élesebb antagonizmusa fokozza ezt a törekvést. Így jön létre az imperializmus és az opportunizmus kapcsolata, amely legelőször és a legkirívóbban Angliában jelentkezett annak következtében, hogy ott a fejlődés egyes imperialista vonásai sokkal hamarább voltak észlelhetők, mint más országokban. Egyes szerzők, mint például L. Martov, egyetlen kézlegyintéssel szeretnek napirendre térni az imperializmusnak és a munkásmozgalmon belüli opportunizmusnak az összefüggése – e manapság különösen szembeötlő tény – fölött, mégpedig afféle „kincstári optimista" (Kautsky és Huysmans szellemű) bölcselkedéssel, hogy a kapitalizmus ellenfeleinek ügye reménytelen volna, ha éppen az előrehaladott kapitalizmus vezetne az opportunizmus megerősödéséhez, vagy ha éppen a legjobban fizetett munkásokról derülne ki, hogy opportunizmusra hajlamosak stb. Nem kell felülnünk az ilyen „optimizmusnak": ez az opportunizmus irányában táplált optimizmus; ez az optimizmus az opportunizmus palástolására szolgál. A valóságban az opportunizmus fejlődésének rendkívüli gyorsasága és rendkívül visszataszító volta egyáltalán nem biztosítéka tartós győzelmének, mint ahogy egy rosszindulatú fekély fejlődésének gyorsasága az egészséges szervezeten csak meggyorsíthatja a fekély felfakadását, a szervezetnek a fekélytől való megszabadulását. A legveszedelmesebbek ebből a szempontból azok az emberek, akik nem akarják megérteni, hogy az imperializmus elleni harc, ha nem fonódik össze a legszorosabban az opportunizmus elleni harccal – nem egyéb üres és hazug frázisnál.

Mindabból, amit fentebb az imperializmus gazdasági lényegéről mondottunk, az következik, hogy az imperializmust átmeneti, helyesebben halódó kapitalizmusként kell jellemeznünk. Rendkívül tanulságos ebből a szem-

pontból az, hogy a modern kapitalizmust leíró polgári közgazdászok folyton „összefonódásról", az „elszigeteltség hiányáról" stb. beszélnek; szerintük a bankok „olyan vállalatok, amelyek feladataikat és fejlődésüket tekintve nem tisztán magángazdasági jellegűek, hanem egyre jobban kinőnek a tisztán magángazdasági szabályozás köréből". És ugyanez a Riesser, aki ez utóbbi szavakat írta, roppant komoly képpel kijelenti, hogy a marxistáknak a „társadalmasításra" vonatkozó „jóslata" „nem teljesedett be"!

Mit fejez ki voltaképpen az „összefonódás" szó? Ez a szó a szemünk előtt végbemenő folyamatnak csupán a legszembeötlőbb vonását ragadja ki. Azt mutatja, hogy a megfigyelő összeszámolja a fákat, de nem látja az erdőt. Ez a szó szolgaian kifejezi a külsőlegeset, a véletlent, a kaotikusat. Elárulja, hogy a megfigyelő olyan ember, aki elvész a nyersanyag tömegében és teljesen képtelen kibogozni ennek értelmét és jelentőségét. „Véletlenül összefonódik" a részvények birtoklása, a magántulajdonosok kapcsolata. De ennek az összefonódásnak belső tartalmát, alapját a változó társadalmi termelési viszonyok alkotják. Amikor a nagyvállalat óriássá nő és tervszerűen, tömegészlelési adatok pontos számbavétele alapján megszervezi a lakosság tízmilliói számára szükséges egész elsődleges nyersanyag $\frac{2}{3}$ vagy $\frac{3}{4}$ részének szállítását; amikor rendszeresen megszervezik ennek a nyersanyagnak a legalkalmasabb termelési helyekre való elszállítását, amelyek néha több száz és több ezer versztre esnek egymástól; amikor az anyag további feldolgozásának valamennyi stádiumát a legkülönfélébb készgyártmányok előállításáig egyetlen központból irányítják; amikor ezeknek a termékeknek a fogyasztók tíz- és százmilliói közötti elosztása egységes terv szerint történik (ahogyan az amerikai „olajtröszt" Amerikában is, Németországban is értékesíti az olajat) – ak-

kor nyilvánvaló, hogy a termelés társadalmasításával van dolgunk, nem pedig holmi egyszerű „összefonódással", hogy a magángazdasági és magántulajdonosi viszonyok olyan burkot alkotnak, amely már nem felel meg a tartalomnak, amelynek óhatatlanul el kell rothadnia, ha eltávolítását mesterségesen késleltetik, amely aránylag hosszú ideig maradhat rothadó állapotban (abban a szerencsétlen esetben, ha az opportunista fekély gyógyítása sokáig elhúzódik), amelyet azonban végül mégiscsak el fognak távolítani.

Schulze-Gaevernitz, a német imperializmus lelkes bálványozója, így kiált fel:

„Ha a német bankvilág vezetése végső fokon tucatnyi ember kezében van, akkor ezeknek a tevékenysége már ma jelentősebb a népjólét szempontjából, mint a legtöbb államminiszteré" (a bankemberek, miniszterek, nagyiparosok és járadékosok „összefonódásáról" itt jobbnak látszik megfeledkezni...) „...Tegyük fel, hogy a kimutatott fejlődési tendenciák beteljesedtek: a nemzet pénztőkéje egyesítve van a bankokban, ezek maguk is kartellszerűen egybe vannak kapcsolva, a nemzet befektethető tőkéje értékpapírformát öltött. Akkor megvalósulnak Saint-Simon zseniális szavai: »A termelés mai anarchiája, amely annak a ténynek az eredménye, hogy a gazdasági kapcsolatok egységes szabályozás nélkül fejlődnek, át fogja engedni helyét a termelés megszervezésének. A termelés irányítását nem elszigetelt vállalkozók fogják intézni, egymástól függetlenül, az emberek gazdasági szükségleteinek ismerete nélkül; ez társadalmi intézmény kezébe kerül. Egy olyan központi igazgatási szerv, amely a társadalmi gazdaság hatalmas területét magasabb szempontból tudja áttekinteni, a társadalmi termelést az egész társadalom javát szolgáló módon fogja szabályozni és a termelési eszközöket az arra alkalmasak kezébe fogja adni, nevezetesen gondos-

kodni fog arról, hogy a termelés és a fogyasztás közt meglegyen az állandó összhang. Vannak intézmények, amelyek a gazdasági tevékenység bizonyos szervezését máris bevonták feladataik körébe: a bankok. « Még messze vagyunk attól, hogy Saint-Simon e szavai valóra váljanak, de már útban vagyunk valóraváltásuk felé: marxizmus másképpen, mint ahogy Marx elképzelte, de csak formáját tekintve másképpen." *

Szó se róla, ezzel aztán „megcáfolták" Marxot, Marx egzakt tudományos elemzésétől visszanyúlva Saint-Simon megsejtéséhez, amely minden zsenialitása ellenére mégiscsak megsejtés.

* „Grundriss der Sozialökonomik". 146. old.

JEGYZETEK

NÉVMUTATÓ

[1] „*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*" c. könyvét Lenin 1916 első felében írta. Az imperializmusról szóló irodalom tanulmányozásához Lenin már 1915-ben, Bernben hozzáfogott, a könyv megírásához pedig 1916 januárjában. 1916. január végén Lenin Zürichbe utazott és tovább dolgozott a könyvon a Zürich kantoni könyvtárban. A kivonatok, fogalmazványok, jegyzetek, táblázatok, amelyeket Lenin sok száz külföldi konyv, folyóirat, újság és statisztikai gyűjtemény alapján állított össze, több mint 40 ív terjedelműek. Ez az anyag 1939-ben „Fuzetek az imperializmusról" címmel külön gyűjteményben jelent meg (magyarul: Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979.).

1916. június 19-én (július 2-án) Lenin befejezte a munkát és a kéziratot elküldte a „Parusz" kiadóhoz. A kiadóban dolgozó mensevikek kihagyták a könyvből a Kautskyt és az orosz mensevikeket (Martovot és másokat) élesen bíráló részeket. A Leninnél szereplő „átnövés" szót (a kapitalizmus átnövése kapitalista imperializmusba) „átalakulással" cserélték fel, a „reakciós jelleget" (mármint az „ultraimperializmus" elméletét) „elmaradott jelleggel" stb. A könyvet a „Parusz" kiadó 1917 elején adta ki Pétervárott „Az imperializmus mint a kapitalizmus legújabb szakasza" címmel.

Amikor Lenin Oroszországba érkezett, előszót írt a könyvhöz. A könyv 1917 szeptemberében jelent meg. — 5

[2] „*Németországi Független Szociáldemokrata Párt*" — centrista párt, 1917 áprilisában jött létre a gothai alakuló kongresszuson. Az oroszországi februári polgári demokratikus forradalom hatása alatt egyre erősödő forradalmi fellendülés körülményei között a Németországi Szociáldemokrata Párt opportunista vezetősége

mindjobban elvesztette az egyszerű párttagok bizalmát. Hogy enyhítsék a tömegek elégedetlenségét, elvonják őket a forradalmi harctól és megelőzzék a munkásosztály forradalmi pártjának létrejöttét, a centrista vezetők kísérletet tettek egy olyan párt megalakítására, amelynek segítségével befolyásuk alatt tarthatnák a tömegeket. Ezt a szerepet szánták a „Németországi Független Szociáldemokrata Párt"-nak. A „függetlenek" centrista frázisokkal álcázva magukat a szociálsovinisztákkal való „egységet" hirdették, az osztályharc tagadásáig süllyedtek. A párt központi részét a kautskysta „Munkaközösség" alkotta.

Egy ideig a párthoz tartozott a „Spartakus" csoport is, amely mindamellett megőrizte szervezeti és politikai önállóságát, folytatta az illegális munkát és a tömegeknek a centrista vezetők hatása alól való kivonásáért vívott harcot. 1918-ban a „Spartakus Szövetség" kilépett a „Németországi Független Szociáldemokrata Párt"-ból és alapul szolgált a Németországi Kommunista Párt megalakításához.

1920 októberében a hallei kongresszuson a „Németországi Független Szociáldemokrata Párt" kettészakadt. Jelentős része 1920 decemberében egyesült a Németországi Kommunista Párttal. A jobboldali elemek önálló pártot alapítottak és átvették a párt régi nevét: a „Németországi Független Szociáldemokrata Párt" nevet; a párt 1922-ig állt fenn. — 14

[3] *Spartakisták* — a németországi baloldali szociáldemokraták forradalmi szervezete; 1916 januárjában alakult, élén K. Liebknecht, Rosa Luxemburg, F. Mehring, Clara Zetkin, J. Marchlewski, L. Jogiches-Tyszka, W. Pieck álltak. 1915 áprilisában Rosa Luxemburg és F. Mehring „Die Internationale" címmel folyóiratot alapítottak; e folyóirat köré tömörült a németországi baloldali szociáldemokraták fő csoportja. 1916-tól az „Internacionálé" csoport az 1915-ben kibocsátott politikai röplapokon kívül „Spartakus" aláírással „Politikai levelek" illegális kiadását és terjesztését kezdte (a „Levelek" 1918 októberéig jelentek meg rendszeresen), majd felvette a „Spartakus" csoport nevet. A spartakisták forradalmi propagandát folytattak a tömegek körében, háborúellenes tömegmegmozdulásokat szerveztek, sztrájkokat vezettek, leleplezték a világháború imperialista jellegét és a szociáldemokrácia opportunista vezetőinek árulását.

Ugyanakkor a spartakisták komoly hibákat követtek el elméleti és politikai kérdésekben egyaránt: tagadták a nemzeti felszabadító háború lehetőségét az imperializmus korában, nem foglaltak el következetes álláspontot az imperialista háború

polgárháborúvá való változtatásának jelszavát illetően, lebecsülték a proletárpártnak mint a munkásosztály élcsapatának szerepét, lebecsülték a parasztságot mint a proletariátus szövetségesét, féltek az opportunistákkal való határozott szakítástól. Lenin több ízben bírálta a német baloldali szocialdemokratáknak ezeket a hibáit (lásd „Június brosúrájáról", „A marxizmus karikatúrájáról és az »imperialista ökonomizmusról«" c. cikkeket. Lenin Összes Művei. 30. köt. Budapest 1971. 1—15., 74—127. old.).

1917 áprilisában a spartakisták beléptek a centrista „Németországi Független Szocialdemokrata Párt"-ba, de megtartották szervezeti önállóságukat. 1918 novemberében, a németországi forradalom eseményei közepette a spartakisták megalakították a „Spartakus Szövetség"-et, 1918. december 14-én nyilvánosságra hozták programjukat és szakítottak a „függetlenekkel". 1918. december 30. és 1919. január 1. között a spartakisták megalakították a Németországi Kommunista Pártot. — 14

[4] J. A. Hobson „Imperialism. A Study" („Imperializmus. Tanulmány") (London 1902) c. könyvének részletes elemzése és tartalmi ismertetése a „Füzetek az imperializmusról" c. lenini műben található (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 400—432. old.). Lenin 1904-ben lefordította oroszra Hobson könyvét (vö. Lenin Összes Művei. 55. köt. Budapest 1979. 227. old.), a fordítás kézirata még nem került elő. Lenin azt írta Hobson könyvéről, hogy „általában hasznos, de különösen hasznos azért, mert segítségével könnyebben feltárhatjuk, miért alapvetően hamis a kautskyzmus álláspontja ebben a kérdésben" (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 93. old.). Lenin felhasználta a könyv gazdag tényanyagát, de ugyanakkor bírálta reformista következtetéseit és azt a kísérletét, hogy leplezetten védje az imperializmust. — 17

[5] Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" és „Füzetek az imperializmusról" c. műveiben több ízben hivatkozik R. Hilferding „A financtőke" c. könyvére. Felhasználja ennek a forrásműnek a tényanyagát a monopolkapitalizmus különböző oldalainak jellemzésére, de egyúttal bírálja a szerzőt az imperializmus legfontosabb kérdéseivel kapcsolatos nem marxista tételeiért és következtetéseiért. Lenin Hilferdinget — a II. Internacionálé egyik vezetőjét — úgy jellemzi, mint kantiánust és kautskystát, reformátort és „az imperialista burzsoázia meggyőzőjét" (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 619. old.). Hilferding elszakítja a politikát a gazdaságtól, s így könyvében

helytelenül határozza meg az imperializmust és a finánctőkét; elhallgatja a monopóliumok döntő szerepét az imperializmusban és az imperializmus valamennyi ellentmondásának kiéleződését, nem vesz tudomást az imperializmus olyan fontos ismérveiről, mint a világ felosztása és a harc a világ újrafelosztásáért, a kapitalizmus élősdi volta és rothadása. Komoly hibái ellenére Hilferding könyve bizonyos pozitív szerepet játszott a kapitalizmus legújabb fejlődési fázisának tanulmányozásában. — 17

[6] A lenini elemzés óta eltelt idő alatt a termelés koncentrációja az Amerikai Egyesült Államokban még nagyobb méreteket öltött. A monopóliumok, amelyek a nemzetgazdaság vezető ágaiban a termelési kapacitás és a termékelosztás jelentős részét összpontosítják, döntő szerepet játszanak az Amerikai Egyesült Államok politikájában és gazdaságában. 1954-ben az Amerikai Egyesült Államok iparának 43 ágazatában 4 részvénytársaság tartotta kezében a termelés több mint 75%-át, 102 ágazatban 50—74%-ot, 162 ágazatban pedig 25—49%-ot. 1958-ban az Amerikai Egyesült Államokban 373 ezer ipari részvénytársaságot számláltak; 1958-ban 343 részvénytársaság forgalma haladta meg egyenként a százmillió dollárt. A bérért dolgozók 50%-a (a mezőgazdaság és az állami alkalmazottak nélkül) a 200 legnagyobb részvénytársaságtól függött. A legnagyobb ipari részvénytársaságok közül kiemelkedik néhány tucatnyi óriás, s ezek közül 36 részvénytársaság forgalma meghaladja az egymilliárd dollárt, 22 részvénytársaság tényleges vagyona pedig egymilliárd dollár vagy ennél több. Ez a 36 részvénytársaság szerezte meg az összes profit 37%-át, az 500 legnagyobb ipari monopólium pedig az ipari részvénytársaságok összes profitjának 76%-át. — 20

[7] Hilferding: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (Budapest 1959). 271—272. old. — 21

[8] O. Jeidels „Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie" („A német nagybankok viszonya az iparhoz, különös tekintettel a vasiparra") (Lipcse 1905) c. könyvét Lenin részletesen elemezte „Füzetek az imperializmusról" c. könyvében (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 140—154. old.). — 33

[9] G. Schulze-Gaevernitz „Die deutsche Kreditbank" („A német hitelbank") c. munkáját Lenin részletesen elemezte a „Füzetek az imperializmusról" c. könyvben (Lenin Összes Művei. 28. köt.

Budapest 1979. 32—48. old.). Ezt írta a szerzőről: „Schulze-Gaevernitznél mindenütt (passim) véges-végig az ujjongó német imperializmus, a diadalittas csirkefogó hangja!!!!". Schulze-Gaevernitz másik munkájának, a „Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts" („A brit imperializmus és az angol szabadkereskedelem a huszadik század elején") c. műnek kritikai elemzése során Lenin így jellemezte a szerzőt: „Szörnyen nagy gazember, filiszter, kantista, valláspárti, sovinizta — összegyűjtött egyes igen érdekes tényeket az angol imperializmusról és egy talpraesett, csöppet sem unalmas könyvet írt. Beutazta Angliát, rengeteg anyagot szedett össze és sok megfigyelést tett. Sokat összeraboltak, angol urak, hadd raboljunk most mi is egy kicsit, Kanttal, a jóistennel, a hazafisággal, a tudománnyal »szentesítve« a rablást — körülbelül ez a lényege e »tudós« álláspontjának!!" (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 442—443. old.) — 37

[10] R. Liefmann „Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. Eine Studie über den modernen Kapitalismus und das Effektenwesen" („Részesedési és finanszírozó társaságok. Tanulmány a modern kapitalizmusról és az értékpapírokról") (Jéna 1909) c. könyvének kritikai elemzését a lenini „Füzetek az imperializmusról" tartalmazza (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 367—376. old.). Lenin ezt írja R. Liefmannról: „A szerző tőkefilkó, egy csomó haszontalan — és módfelett ostoba — definícióval bíbelődik, amelyek mind a »helyettesítés« szócska körül forognak. Értékes a tényanyaga, amely nagyobbára teljesen nyers. Ellenzi a munkaértékelméletet etc. etc.". — 37

[11] Lenin J. Riesser „Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland" („A német nagybankok és azok koncentrációja az egész német gazdaság fejlődésével kapcsolatban") c. könyvének 1910-es és 1912-es jénai kiadásait használta. A „Füzetek az imperializmusról" c. könyvben Lenin részletesen elemzi azt a tényanyagot, amelyet a könyv különböző évekre vonatkozólag ad (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 335—366. old.). — 38

[12] Marx: A tőke. III. köt. Budapest 1978. 577. old. — 43

[13] *Gründolási botrányok* a múlt század hetvenes éveiben voltak Németországban. Ebben az időszakban fokozott ütemben ala-

pítottak részvénytársaságokat (a gründolás szó a német gründen — alapítani — szóból ered). A gründolás elharapózása a meggazdagodott burzsoá üzletemberek szélhámos üzelmeivel járt együtt, a tőzsdén veszettül spekuláltak a földdel és az értékpapírokkal. — 45

[16] Rockefellerék finánctőkés monopolista csoportja 1955-ben 61,4 milliárd dollár tőkét tartott ellenőrzése alatt, a Morgan csoport pedig 65,3 milliárd dollárt. Morganék befolyása alatt áll vagy 70 amerikai bank és részvénytársaság, s ezek közül 12 felett teljes ellenőrzést gyakorolnak. A Morganék által ellenőrzött ipari érdekeltségek közé az Amerikai Egyesült Államok olyan nagy monopóliumai tartoznak, mint az United States Steel, a General Electric, a General Motors és sok más részvénytársaság a szén-, élelmiszer-, vegyi-, textilíparban és egyéb iparágakban, valamint színesfémkohászati érdekeltségek, közlekedési, hírközlési és szolgáltatóipari társaságok. A bányászatban és a feldolgozó iparban a Rockefellerék ellenőrzése alatt álló vállalatok összes aktívái meghaladják a 17 milliárd dollárt; e csoport hatalma ásványolajipari érdekeltségein alapszik; érdekszférájukba tartozik az Amerikai Egyesült Államok 6 legnagyobb olajmonopóliuma, köztük a Standard Oil Company (New Jersey), a Standard Oil of Indiana stb.

Rockefellerék és Morganék csoportja óriási befolyást gyakorol az Amerikai Egyesült Államok politikai életére. Az Amerikai Egyesült Államok számos elnöke és minisztere Morganék embere volt; Rockefellerék más mágnásokkal együtt finanszírozzák a Köztársasági Pártot, s arra törekszenek, hogy számukra megfelelő személyeket nevezzenek ki állami tisztségekbe. A Rockefellerék és Morganék érdekszférájába tartozó monopóliumok hadirendelések és kormánymegrendelések révén óriási profithoz jutnak. — 47

[15] A „szervezett kapitalizmus" elmélete, amelynek burzsoá-apologéta jellegét és tudományellenességét Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. művében és a „Füzetek az imperializmusról" c. kötetben leplezte le, az imperializmust holmi specifikus, átalakult kapitalizmusnak tünteti fel, amelyben kiküszöbölték a konkurrenciát, a termelés anarchiáját és a gazdasági válságokat, és megvalósult a nemzetgazdaság tervszerű fejlődése. A „szervezett kapitalizmus" elméletét, amelyet a monopolkapitalizmus ideológusai — Sombart, Liefmann és mások — dolgoztak ki, a reformisták — Kautsky, Hilferding és a III. Inter-

nacionálé más teoretikusai — is átvették. Az imperializmus mai védelmezői a „szervezett" és „tervszerű" kapitalizmus elméletének számos változatát dolgozzák ki, hogy félrevezessék a néptömegeket és szépítsék a monopolkapitalizmust. Az élet meggyőzően bebizonyította az imperializmus leniní jellemzésének helyes voltát: a monopóliumok uralma nem küszöböli ki, hanem kiélezi a termelés anarchiáját, nem szabadítja meg a tőkés gazdaságot a válságoktól. A második világháború után a modern kapitalizmus vezető országában, az Amerikai Egyesült Államokban csak az 1948-tól 1961-ig terjedő időszakban négyszer mutatkozott válságszerű visszaesés a termelésben (1948—1949-ben, 1953—1954-ben, 1957—1958-ban és 1960—1961-ben). — 54

[16] Hilferding: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [Budapest 1959]. 311., 312. old. — 55

[17] A mai valóság teljes mértékben igazolja Lenin bírálatát a „tőke demokratizálódását" hirdető burzsoá-reformista elméletekről, amelyeket az imperializmus szépítésére és a monopóliumok uralmának elkendőzésére agyaltak ki. A kis részvények terjesztését a tőke urai a nép kizsákmányolásának és becsapásának fokozására és saját meggazdagodásukra használják fel. Bár a burzsoá propaganda azt hangoztatja, hogy a modern imperialista országokban egyre szélesebb körben terjednek el a kis („népi") részvények, a valóságban csak néhány szakmunkás — az úgynevezett munkásarisztokrácia képviselői — tud részvényeket vásárolni. Például az Amerikai Egyesült Államokban 1958-ban körülbelül félmilliő munkáscsaládnak voltak részvényei, de ezek értéke mindössze 0,2%-a volt az országban levő részvények összértékének. Ugyanakkor a Dupont család egyedül tízszer annyi részvénnyel rendelkezik, mint valamennyi amerikai munkás együttvéve. A valóság tehát rácáfol a munkásoknak a vállalatok tulajdonosaivá (társtulajdonosaivá) válásáról, a tőkések és a munkások jövedelmének „kiegyenlítődéséről" szóló apologetikus elméletekre. A modern kapitalizmust a munka és a tőke, a nép és a monopóliumok közötti szakadék elmélyülése jellemzi. — 57

[18] Lenin G. V. Plehanovra gondol. Plehanovnak az imperializmusra vonatkozó kijelentései „A háborúról" c. cikkgyűjteményben találhatók, amely Petrográdban jelent meg a háború éveiben. — 58

[19] Lenin arra kényszerült, hogy „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. könyvében, amelyet legálisan akartak

kiadni Oroszországban, az oroszországi imperializmus elemzését csak rövid megjegyzésekre és következtetésekre korlátozza. A „Füzetek az imperializmusról" c. könyvben Lenin E. Agahd „Grossbanken und Weltmarkt" („A nagybankok és a világpiac. A nagybankok gazdasági és politikai jelentősége a világpiacon, tekintettel Oroszország nemzetgazdaságára és a német—orosz kapcsolatokra gyakorolt befolyásukra" Berlin 1914) c. könyvén kívül felhasznált adatokat A. N. Zak „ Немцй и немецкий капитал в русской промышленности" („A németek és a német tőke az orosz iparban") c. művéből, B. Ischchanian „Die ausländischen Elemente in der russischen Volkswirtschaft" („Külföldi elemek az orosz nemzetgazdaságban") c. művéből és más művekből is (lásd Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 94—114., 235—236. és 258. old.). Ezenkívül a „Füzetek az imperializmusról" jelentős olyan anyagot tartalmaz, amely az oroszországi monopolkapitalizmust jellemzi, emellett megtalálható benne Leninnek az oroszországi imperializmus különféle oldalaira vonatkozó értékelése. (Lásd Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 126., 131., 183., 240., 247., 248—249., 277., 279., 283., 290., 292., 295., 297., 320—321., 382., 403., 462—463., 464., 467., 468., 471., 472., 473., 478., 480., 482., 485., 494., 497., 501—502., 506., 529—530., 535—538., 540., 558., 602., 680—687., 731—734. old.) — 63

[20] Hilferding: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [Budapest 1959]. 182. old. — 65

[21] A francia Panama kifejezés akkor keletkezett, amikor 1892—1893-ban Franciaországban óriási visszaéléseket lepleztek le, és kiderült, hogy a Panama-csatornát építő francia vállalat számos politikust, hivatalnokot és újságot megvesztegetett. — 68

[22] „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. könyvnek a „Füzetek az imperializmusról" c. kötetben található előkészítő anyagai megmutatják, milyen óriási munkát végzett Lenin a hatalmas tényanyag tanulmányozása, ellenőrzése és tudományos elemzése, a statisztikai adatok összesítése és csoportosítása során. Így például az egész világ értékpapírkibocsátására és az értékpapíroknak az egyes országok közötti megoszlására vonatkozó adatokat, amelyeket A. Neymarck a „Bulletin de l'Institut International de Statistique"-ben (XIX. köt.

II. füz., Hága 1912) közöl, összehasonlítja és ellenőrzi W. Zollingernek „Die Bilanz der internationalen Wertübertragungen" („A nemzetközi értékpapír-áthelyezés mérlege") (1914) c. könyvében közölt adataival, és ennek alapján maga is végez számításokat. (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 125—131. és 382. old.) — 70

[23] Utalás Schiller „Die Teilung der Erde" („A föld szétosztása") c. költeményére. — 87

[24] H. C. Morris „The History of Colonization from the Earliest Times to the Present Day" („A gyarmatosítás története a legrégibb időktől napjainkig") (New York 1900) c. könyvéről Lenin a „Füzetek az imperializmusról" c. kötetben ezt írta: „Érdekes statisztikai összesítések... {A »történet«, úgy látszik, tények száraz felsorolása}". E forrásmű adatainak alapján Lenin közli saját számításait, amelyek jellemzik a gyarmatoknak a tőkéshatalmak közötti megoszlását (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 239—244. old.). — 90

[25] A. Supan adatainak és O. Hübner földrajzi-statisztikai táblázatainak részletes elemzését lásd Lenin „Füzetek az imperializmusról" c. művében (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 284—285. old.). — 94

[26] Hilferding: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [Budapest 1959]. 444. old. — 100

[27] K. Kautskynak a „Neue Zeit" c. folyóiratban (1914. 32. évf. 2. köt. 21. sz.) megjelent „Der Imperialismus" („Az imperializmus") c. cikkét Lenin részletes kritikai elemzésnek veti alá a „Füzetek az imperializmusról" c. könyvben. Ugyanott sokoldalúan elemzi Kautskynak és a kautskystáknak az imperializmusról szóló cikkeit. Lenin kimutatja, hogy a kautskystáknak az imperializmusra vonatkozó nézetei marxizmussal álcázott kispolgári reformista nézetek, hogy a kautskysták „egy rendes, sima, mérsékelt és akkurátus kapitalizmus *mellett*" szállnak síkra (Lenin Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 94., 176—177., 253—258. old.). — 112

[28] Lenin az imperializmusról szóló könyvének előkészítése során nagy figyelmet szentelt a vasúti statisztikának. A „Füzetek az imperializmusról" c. könyvében idézett anyagból (lásd Lenin

Összes Művei. 28. köt. Budapest 1979. 482—489. és 491—495. old.) kitűnik, hogy Lenin a különböző forrásokból hogyan gyűjtötte össze és hogyan dolgozta fel azt a hatalmas adathalmazt, amely a vasúthálózatnak a különböző országokban (nagyhatalmak, önálló és félig önálló államok, gyarmatok) 1890 és 1913 között végbement fejlődését szemlélteti. Ennek a munkának az eredményeit Lenin két kis táblázatban összegezte (lásd ebben a kötetben, 115., 116. old.). — 114

[29] Marx—Engels Művei. 29. köt. Budapest 1972. 337. old. — 127

[30] Marx—Engels Művei. 35. köt. Budapest 1976. 17. old. — 127

[31] Marx—Engels Művei. 35. köt. Budapest 1976. 335. old. — 127

[32] Marx—Engels Művei. 2. köt. Budapest 1971. 595—605. old. — 127

[33] *Spectator* — Sz. M. Nahimszon mensevik. — 133

[34] Hilferding: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [Budapest 1959]. 486. old. — 134

[35] Marx: A tőke. III. köt. Budapest 1978. 118. old. — 135

[36] Lenin az úgynevezett „boxer jegyzőkönyvre" utal, amelyet az imperialista hatalmak (az Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Ausztria—Magyarország, Belgium, Franciaország, Hollandia, Japán, Németország, Olaszország, Oroszország, Spanyolország) és Kína írtak alá 1901. szeptember 7-én az 1899—1901-es boxerfelkelés leverése eredményeképpen. A külföldi tőke újabb lehetőségeket kapott Kína kizsákmányolására és kifosztására. — 141

[37] *Boxer* (helyesebben: jihotuan) *felkelés* — imperialistaellenes népi felkelés Kínában 1899—1901-ben. Résztvevőit a felkelést leverő külföldiek nevezték el boxereknek a felkelést szervező titkos társaságok (Jihocsüan = Az Igazság és Béke Ökle, Tacsüan = Nagy Ököl stb.) nevében szereplő „ököl" szó alapján. A felkelést az egyesült imperialista nagyhatalmak büntető expedíciója Waldersee német tábornok vezetésével kegyetlenül elnyomta. A felkelés elnyomásában nagy szerepük volt a német, japán, angol, amerikai és orosz imperialistáknak. 1901-ben Kína kénytelen volt aláírni az úgynevezett „zárójegyzőkönyvet", amelynek alapján Kína a külföldi imperializmus félgyarmatává vált.

A kínai népnek a külföldi uralom ellen vívott harcáról lásd Lenin „A kínai háború" c. cikkét (lásd Lenin Összes Művei. 4. köt. Budapest 1964. 352—356. old.). — 142

[38] Hilferding: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [Budapest 1959]. 426. old. — 144

Agahd, E. — 60, 62, 132
Aguinaldo, Emilio (1869—1964) — 131
Akszelrod, P. B. (1850—1928) — 128

Bauer, Ottó (1882—1938) —13
Beer, Max (szül. 1864) — 92
Bérard, Victor (1864—1931) — 132
Bernstein, Eduard (1850—1932) — 13
Buharin, N. I. (1888—1938) — 51

Calwer, Richard (1868—1927) — 112
Carnegie, Andrew (1835—1910) — 124
Cederbaum, J. O. — *lásd* Martov, L.
Chamberlain, Joseph (1836—1914) — 92
Cunow, Heinrich (1862—1936) — 109, 110

Csheidze, N. Sz. (1864—1926) — 128
Cshenkeli, A. I. (1874—1959) — 128
David, Eduard (1863—1930) — 93
Davidov, L. F. — 69
Deschanel, Paul (1855—1922) — 77
Disraeli, Benjamin, Earl of Beaconsfield (1804—1881) — 92
Driault, J. Edouard (1864—1947) — 102, 103

Edward, VII. (1841—1910) — 69
Engels, Friedrich (1820—1895) — 124, 127, 135
Eschwege, Ludwig — 33, 59, 66—67, 69, 132

Gompers, Samuel (1850—1924) — 13
Gwinner, Arthur von (1856—1931) — 84

Gyenyikin, A. I. (1872—1947) — 14

Havemeyer, John K. (1833—1922) — 63
Heinig, Kurt (1886—1956) — 60, 81, 82
Heymann, Hans Gideon — 21, 56, 57
Hildebrand, Gerhard — 123, 124
Hilferding, Rudolf (1877—1941) — 14, 17, 20, 54, 55, 62, 63, 65, 74, 100, 117, 133, 143
Hill, David Jayne (1850—1932) — 142
Hobson, John Atkinson (1858—1940) — 7, 14, 17, 74, 91, 108, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 129, 132, 139, 140
Huysmans, Camille (1871—1968) — 149
Hyndman, Henry Mayers (1842—1921) — 13

Jeidels, Otto — 33, 34, 35, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 79, 82

Kautsky, Karl (1854—1938) — 8, 13, 14, 17, 32, 87, 88, 98, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 149
Kestner, Fritz — 25, 29—31
Kolcsak, A. V. (1873—1920) — 14
Krupp — 76, 137

Lansburgh, Alfred (szül. 1872) — 36, 38, 42, 68, 120, 132, 136, 137, 138
Levy, Hermann (szül. 1881) — 22, 23
Liefmann, Robert (1874—1941) — 26, 27, 33—34, 37, 54, 55, 56, 57, 66, 87
Lincoln, Abraham (1809—1865) — 131
Lysis (Letailleur), Eugène — 63—64

MacDonald, James Ramsay (1866—1937) — 13
Martov, L. (Cederbaum, J. O.) (1873—1923) — 128, 149
Marx, Karl (1818—1883) — 23, 43, 126, 127, 152
Maszlov, P. P. (1867—1946) — 93, 128
Millerand, Alexandre-Étienne (1859—1943) — 13
Morgan, John Pierpont (1867—1943) — 47, 86
Morris, Henry C. (szül. 1868) — 90

Nahimszon, M. I. (Spectator) (1880—1938) — 133, 135, 138
Neymarck, Alfred — 70, 74, 132
Noske, Gustav (1868—1946) — 14

Owens, Michael Joseph (1859—1923) — 117

Paish, George (1867—1957) — 74, 78
Potreszov, A. N. (1869—1934) — 93, 128

Rhodes, Cecil John (1853—1902) — 92, 93, 100
Riesser, Jakob (1853—1932) — 26, 29, 37, 38, 39, 40, 46, 49, 55, 74, 78, 82, 86, 143, 148, 150
Rockefeller, John Davison (1839—1937) — 47, 82, 83, 84

Saint-Simon, Claude-Henri (1760—1825) — 151, 152
Sartorius von Waltershausen, August (1852—1938) — 101, 119
Scheidemann, Philipp (1865—1939) — 14
Schilder, Sigmund (megh. 1932) — 74, 77, 97—98, 101, 102, 119, 120
Schulze-Gaevernitz, Gerhart von (1864—1943) — 36, 37, 39, 46, 47, 54, 55, 57, 101, 119, 120, 123, 125, 152
Siemens, Georg (1839—1901) — 57, 80
Spectator — *lásd* Nahimszon, M. I.
Stead, William Thomas (1849—1912) — 92
Stauss, Emil Georg (szül. 1877) — 84
Supan, Alexander (1847—1920) — 89, 93
Südekum, Albert (1871—1944) — 93

Szkobelev, M. I. (1885—1939) — 128

Thomas, Albert (1878—1932) — 13
Tschierschky, Siegfried (szül. 1872) — 27, 42—43

Vilmos, II. (Hohenzollern) (1859—1941) — 68
Vogelstein, Theodor — 25, 27, 87
Völker — 69

TARTALOM

Előszó 7
Előszó a francia és a német kiadáshoz 9

I. A termelés koncentrációja és a monopóliumok 18
II. A bankok és új szerepük 35
III. A finánctőke és a finánccoligarchia 54
IV. A tőkekivitel 72
V. A világ felosztása a tőkések szövetségei között 79
VI. A világ felosztása a nagyhatalmak között 89
VII. Az imperializmus mint a kapitalizmus külön szakasza 103
VIII. A kapitalizmus élősdisége és rothadása 117
IX. Az imperializmus bírálata 129
X. Az imperializmus helye a történelemben 145

Jegyzetek 155
Névmutató 166

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Készült a Zrínyi Nyomdában, 81.1000/1
Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató
Szerkesztette: Munkácsi Mária
A szerkesztő munkatársa: Csibra Judit
A borító Erdélyi János munkája
Műszaki vezető: Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő: Székffy Gyula
Terjedelme: 8,6 (A/5) ív

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

Az eddig megjelent kötetek:

1. sz. *Marx—Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa
2. sz. *Lenin:* A „baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége
3. sz. Lenin utolsó írásai
4. sz. *Marx:* A gothai program kritikája
5. sz. *Marx—Engels:* Az I. Internacionáléról
6. sz. *Engels:* A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig
7. sz. Lenin Magyarországról
8. sz. *Lenin:* A szocialista gazdálkodásról
9. sz. *Lenin:* A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről
10. sz. *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka
11. sz. *Lenin:* Mi a teendő?
12. sz. *Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége
13. sz. *Marx—Engels:* Technika és társadalom
14. sz. *Lenin:* A proletárforradalom és a renegát Kautsky
15. sz. *Engels:* Az erőszak szerepe a történelemben
16. sz. *Lenin:* Állam és forradalom
17. sz. *Lenin:* A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban
18. sz. *Lenin:* A szovjethatalom soron levő feladatai
19. sz. *Marx—Engels:* Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte („A német ideológia" 1. fejezete)
20. sz. *Lenin:* Marx, Engels, marxizmus
21. sz. *Marx—Engels:* Levelek a történelmi materializmusról
22. sz. *Marx:* Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig
23. sz. *Marx:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája
24. sz. *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete
25. sz. *Marx:* Bérmunka és tőke
26. sz. *Engels:* A német parasztháború
27. sz. *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből
28. sz. *Marx—Engels—Lenin:* A proletár nemzetköziségről
29. sz. *Lenin:* A nacionalizmus elleni harcról
30. sz. *Lenin:* A párt vezető szerepe a szocialista építésben
31. sz. *Lenin:* Egy lépés előre, két lépés hátra
32. sz. *Marx:* A tőkés termelést megelőző formák
33. sz. *Lenin:* Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?
34. sz. *Marx:* A polgárháború Franciaországban
35. sz. *Lenin:* Interjúk